

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

Kur'ân-ı Kerîm Harfleri Bağlamında Bir İhtilaf Alanı

(Lakap, Mahreç, Sıfat Eksenli Bir Değerlendirme)

An Area of Discord in the Context of the Letters of Holy Qur'an

(An Evaluation Around Nickname, Articulation Point and Characteristic)

Mustafa KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı

Dr., Marmara University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,

Department of Recitation of Qur'an and Qiraat

Istanbul, Turkey

mustafa.kilic@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9669-4745>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 24/12/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 16/01/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Kılıç, Mustafa. “Kur'ân-ı Kerîm Harfleri Bağlamında Bir İhtilaf Alanı

(Lakap, Mahreç, Sıfat Eksenli Bir Değerlendirme)”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1

(Nisan/April 2021), 247-277.

<https://doi.org/10.31121/tader.846562>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Tecvid ilminin en önemli meselesi Kur'ân-ı Kerîm harfleridir. Zira harflerin düzgün telaffuz edilmesi, Kur'ân tilâvetinde hatadan korunmanın en temel şartıdır. Söz konusu gerçeklikten hareketle İslâm âlimleri Arap dilinde harflerin tasnifine, mahreçleri ve sıfatları konusuna ilk asırdan başlamak üzere her devirde özel bir önem vermişlerdir. Arap dilinde harflerle alakalı konular ele alındığında gündeme gelen meselelerden biri de onların lakapları meselesi olmuştur. Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn* isimli eserinde harflerin mahreçlerini gözetererek on tane lakap belirlemesiyle harflerin lakapları konusunun erken dönemde ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Harflerin lakapları, onların mahreçlerinden hareketle oluşturulmakla birlikte konunun, harflerin sıfatlarıyla da irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalede harflerin lakapları meselesinin ortaya çıkışı, lakaplar konusunun eserlerde yer alma süreci, harfler için belirlenen lakapların neler olduğu, harflerin lakapları tamlamasıyla ne kastedildiği, harflerin lakaplarının bağlantılı olduğu diğer başlıklar, aynı harflere verilen lakapların âlimler arasında farklılık arz edip etmediği, harflerin lakapları konusuna yer veren müelliflerin oranı, harflerin lakapları bağlamında öne sürülen eleştiriler gibi Arap dili, kıraat ve tecvid ilimlerinde harflerin lakaplarıyla bağlantılı konular araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tecvid, Harf, Lakap, Sıfat, Mahreç.

Abstract

The main subject of tajwid is the letters of the Qur'an. Correct pronunciation of the letters is the essential necessity to avoid mistakes in Qur'an recitation. Hence Muslim scholars attach importance to classification of Arabic letters, articulation points (makharîj al-huruf) and characteristics of letters (sifat al-huruf) in every period since the early centuries of the Islamic calendar. When the subjects related to Arabic letters are studied one of the topics that comes up is nicknames of letters (alqab al-huruf). Since al-Khalil ibn Ahmad al-Farahidi stated ten nicknames of letters considering their articulation points in his book *Kitab al-'Ayn* nicknames of letters emerged in early periods. It is understood that despite the nicknames of letters were named according to their articulation points, the nicknames are related to their characteristics too. In this article the topics related to nicknames of letters in Arabic, qiraat and tajwid sciences such as the emerge of nicknames of letters, the process of taking part of nicknames in books, what is meant by the noun phrase of nicknames of letters, other titles that are related to nicknames of letters, what are the nicknames of letters, whether nicknames of letters differ among scholars, the rate of writers who have given place to the subject of nicknames of letters, critiques in the context of nicknames of letters will be studied.

Keywords: Qiraat, Tajwed, Arabic Letters, Nicknames of Arabic Letters (alqab al-huruf), Articulation Points of Arabic Letters (makharîj al-huruf), Characteristics of Arabic Letters (sifat al-huruf).

Giriş

Kıraat ve tecvid âlimleri Kur'ân-ı Kerîm'i doğru okuyabilmenin temel şartının, harfleri düzgün telaffuz etmekten geçtiğini, bunun için de ilk olarak harflerin mahreçlerinin ve sıfatlarının öğrenilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.¹ Zira harflerin kendi mahreçlerinden, sıfatlarına uygun

¹ Ebû Amr Osman b. Saïd b. Osman ed-Dânî el-Ümevî, *et-Tabdîl fi'l-itkân ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî Hamed (Ammân: Dâru Ammâr, 2000), 68; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *et-Tembîd fî ilmi't-tecvîd*, thk. Gânim Kadûrî Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 59; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Manzûmetü'l-Mukaddime fî mâ yecibü 'alâ kârî'l-Kur'âni en ya'lemeh*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Cidde: Dâru Nûrî'l-Mektebât, 2006), 1; Ebû'l-Hayr İsamüddîn Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, thk. Muhammed Seydî (Medine-i Münevvere: Vizâratü's-Şü'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1421), 114; Ebû'l-Hasan Nureddîn Ali b. Sultân Muhammed Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikeriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, thk. Üsâme 'Atâyâ (Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012), 21; Mehmed b. Ebûbekir Maraşî Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukâs*, thk. Sâlim Kaddûrî Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2008), 109. Harflerin mahreçleri ve sıfatlarıyla alakalı pek çok eser yazılmıştır. Öyle ki bunlar arasında manzum olanlar da bulunmaktadır. Bu meseleye hasredilen manzum eserlerin varlığı bile konunun önemine delalet etmesi bakımından kayda değerdir. Bu eserlerin bir listesi için meselâ bk. Yaşar Akaslan, "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvid Öğretimi", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 277-279.

olarak çıkarılmamasının ya harfin telaffuzunun bozulmasına ya harfin başka bir harfe dönüşmesine ya da söz konusu harfin, Arap dilinde makbul olmayan başka bir sese evrilmesine yol açacağı bilinmektedir. Bu doğrultuda harflerin mahreçlerine ve/veya sıfatlarına riayet edilmeden telaffuz edilmeleri lahn olarak telakki edilmiş;² bir harfin doğru telaffuzunun, onun kendi mahrecinden ve bütün sıfatlarına riayet edilerek okunmasına bağlı olduğu vurgulanmıştır.³

Harflerin fonetik olarak düzgün telaffuz edilmesi, her dil için önemlidir. Hatalı telaffuz meselenin sadece anlamın bozulup bozulmaması açısından ele alınması, dilin kendi içindeki estetik zevkin sağlanması bakımından eksik bir değerlendirme olacaktır. Bu doğrultuda Arap dili bilginleri hem dili hem de harflerin düzgün telaffuzlarını tespit edip korumak için erken denilebilecek bir dönemde Arap dilindeki harflerin tespitini yazılı olarak kayıt altına almışlardır. Hiç şüphesiz bu çalışmalarda Kur'ân-ı Kerîm'in korunması, Kur'ân kıraatinde cari harflerin kayıt altına alınması gibi dinî motivasyonun önemli bir itici güç olduğu görülmektedir. Zira Arap dili bilginleri, dilde kullanımda olan harfleri tespit edip bunları asıl (çoğunluğun kabulüne göre yirmi dokuz harf), asıl harflerden neşet eden fer⁴, yaygın olmamakla ve fasih kabul edilmemekle birlikte yer yer rastlanan harfler olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. Sonra onlar, söz konusu üç grubun ilk ikisinin fasih olup Arap dilinde ve Kur'ân kıraatinde kullanıldığını;⁴ son gruba ise Arap dilinde nadir rastlanıldığını, bunların güzel görülmediğini belirtmişlerdir.⁵

Arap dili âlimlerinin geneli eserlerinde harflerin sayısı, mahreçleri, sıfatları, lakapları gibi Kur'ân kıraati ve tilâvetiyle de bağlantılı olan konulara yer vermişlerdir. Onların önemli bir kısmının, harflerle alakalı meseleleri idgam bahsine hazırlık mahiyetinde ele aldıkları görülmektedir.⁶ Arap dili, kıraat ve tecvid alanında telif edilen eserlerde Arap dilinde harflerin mahreçleri ve sıfat-

² Abdülkerim b. İbrahim Debrelî Hoca, *Mizânü'l-burûf ve şifâü'l-ebdân* (İstanbul: Hulusî Efendi Matbaası, 1326/1908), 3-5.

³ Alican Dağdeviren, "Kur'ân Kıraatinin Ana Dinamiği: Harfler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 47-48.

⁴ Bazı âlimler Arap dilinde asıl harflerden doğup sahih kabul edilen altı harf daha bulunmakla birlikte bunlardan beş tanesinin Kur'ân kıraatinde kullanıldığına dikkat çekmişlerdir. bk. Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib, *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kurâe ve tabkiki lafzi'l-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhat (Ammân: Dâru Ammâr, 1996), 111. Yirmi dokuz harften doğan altı harf hakkında detaylı bilgi için bk. Mekki, *er-Ri'âye*, 107-111; Ebû'l-'Alâ Hasan b. Ahmed el-Hemedânî, *et-Tembîd fî ma'rifeti'l-tecvîd*, thk. Cemaleddin Muhammed Şerif, Mecdi Fethi Seyyid (Tanta/Mısır: Dâru's-Sahâbe li-t'ürâs, 2005), 244-246.

⁵ Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, tahkik ve şerh: Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü Hanci, 1982), 4/431-432; Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umyr el-Müberred el-Ezdi es-Sümâlî, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme (Kahire: Vizâratü'l-Evkâf, 1994), 1/45-46; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî, Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 5/386-393; Ebû'l-Kâsim Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, thk. Fahr Sâlih Kadâre (Amman: Dâru 'Ammâr, 2004), 420; Hemedânî, *et-Tembîd*, 243-247; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mmufasssal*, 5/518-521.

⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/431-436; Müberred, *el-Muktedab*, 1/328-332; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/386-396; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 419-422; Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Ali b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. İmîl Bedî' Yakûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 5/515-525.

ları anlatılırken harflerle bağlantılı olarak gündeme gelen meselelerden biri de harflerin lakapları olmuştur. Sözlükte bir şeyi kendi adının dışında başka bir şekilde isimlendirmeye/tavsif etmeye lakap takmak, bu amaçla kullanılan söz konusu kelimeye ise lakap denmektedir.⁷ Lakap, bir şeyi veya kimseyi övmek, tarif etmek yahut yermek için olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.⁸ “Harflerin lakapları” tamlamasında kelimenin, *tarif etme* anlamı kastedilmektedir.

Tespit edebildiğimiz İslâm âlimleri arasında Arap dilindeki asıl harfleri, onların mahreçlerini ve lakaplarını belirleyip kitabında kaydeden ilk dilbilim âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) olmuştur.⁹ Nitekim pek çok müellif harflerin lakapları konusunu işlerken, söz konusu lakapları Halîl b. Ahmed’in ortaya koyduğunu belirtmiştir.¹⁰ Her ne kadar harflerin lakapları olarak meşhur olan isimlendirmeler Halîl b. Ahmed’e ait olsa da “lakaplar” şeklindeki adlandırmayı o yapmamıştır. “Harflerin lakapları” (الْقَابُ الْخُرُوفِ) şeklindeki kullanımın daha sonraki dönemlerde ıstılahlaştığı anlaşılmaktadır.

Halîl b. Ahmed’den sonra gelen Sîbeveyhi (ö. 180/796), Müberred (ö. 286/900) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi âlimler eserlerinde harflerin lakaplarından bahsetmemişlerdir. Bu duruma işaret eden İbrahim Enîs (ö. 1977), Sîrâfî’nin (ö. 368/979) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* isimli eserinde söz konusu lakapları Leys b. Muzaffer’den (ö. 187/803 [?]) naklen Halîl b. Ahmed’e nispet ederek zikretmesinin, harflerin lakapları meselesinin yaygın hale gelmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmiştir.¹¹ Mekkî b. Ebû Tâlib’in (ö. 437/1045) harflerin lakaplarını yine Halîl b. Ahmed’e nispet ederek ele almasının ise bu meselenin özellikle birçok tecvid eserinde yer almasına katkı sağladığı gözlemlenmektedir.

⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, “lakab”, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Emîn Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed Sâdık Ubeydî (Beirut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 12/307; Mütercim Âsım Efendi, “el-lakab”, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-mubît = Kâmûsu'l-Mubît Tercümesi*, yayına hazırlayan: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/666.

⁸ Mütercim Âsım Efendi, “el-lakab”, 1/666. Durum böyle olmakla birlikte özellikle ilk dönemlerde yazılan sözlüklerin bir bölümünde بِالْقَابِ وَلَا تَتَّبِعُوا بِالْقَابِ âyetine (el-Hucurât 49/11) atf yapılarak (birbirinize kötü lakaplarla çağırmanın) kelimenin sadece yerme ifade eden manasına işaret edildiği anlaşılmaktadır. bk. Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, “lakab”, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî, İbrahim Sâmerrâî (Beirut: Müessesetü'l-Âlemi li'l-Matbû'ât, 1988), 5/172; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, “lakab”, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye, ts.), 9/176-177; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni el-Hemedânî, “lakab”, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Beirut: Dâru'l-Cil, ts.), 5/261; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, “el-lakab”, *es-Sıhâb tâci'l-luga ve sıhâbü'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlm, 1990), 1/220.

⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/57-58.

¹⁰ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/392; Mekkî, *er-Rî'âye*, 138-139; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422; İbnü'l-Cezzerî, *et-Tembîd*, 95-96; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezzerî, *en-Neşr fî'l-kurâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-Âlemiyye, ts.), 1/199; Mahmûd Halîl Husarî, *Abkâmu kurâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammad Talha Bilâl Minyâr (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1999), 73; Gânim Kaddûri Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2007), 196.

¹¹ İbrahim Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye* (Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, 1975), 110.

Harflerin lakapları meselesine kitaplarında değinen müelliflerin sayısı zamanla artmış, konu literatürde pek çok kitapta yer almıştır. Bununla birlikte söz konusu âlimlerin eserlerinde konuya genel hatlarıyla temas ettikleri; meseleyle alakalı nitelikli inceleme ve değerlendirmelere yeterince yer vermedikleri müşahede edilmektedir. Son zamanlarda yapıp konuyla bir yönüyle de olsa bağlantılı olan çalışmalarda da meselenin yüzeysel olarak ele aldığına şahit olunmaktadır.¹² Bu nedenle harflerin lakapları konusunun ele alınıp inceleneceği müstakil bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere harflerle alakalı meselelerin Arap dili ile kıraat-tecvid ilimlerinin müşterek konularından olduğu bilinmektedir. Hal böyle olunca harfler ile ilgili yapılan çalışmalar Arap dili, kıraat ve tecvid eserleri üzerinden yürütülmektedir. Arap dili alanında yazılıp günümüze ulaşabilen ilk yazılı eserlerin, daha erken dönemlere ait olduğu malumdur. Bu nedenle çalışmada mümkün merteye her iki alanın eserleri de kullanılacaktır. Bununla birlikte çalışma genel olarak hicrî 5. asra kadar olan kaynaklar için Arap dili üzerine yazılan kitaplar; ondan sonraki dönemlerde ise ağırlıklı olarak tecvid ilmi sahasındaki telifat üzerinden yürütülecektir.

1. Lakap, Mahreç, Sıfat İrtibatı

Harflerin lakaplarının bir yönüyle harflerin mahreçleriyle, bir yönüyle de sıfatlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Eserlerinde harflerin lakapları meselesine yer veren müelliflerin çoğu, Halîl b. Ahmed'in açıklamalarından da etkilenerek konuyu mahreç-lakap bağlantısı zemininde ele almıştır. Bununla birlikte bir grup âlim kitaplarında lakap-mahreç etkileşimine işaret etmekle birlikte lakap-sıfat ilişkisini de ortaya koymuştur.

Mekkî b. Ebû Tâlib, harflerin kırk dört lakabı (sıfatı) bulunduğunu söylemiş ve otuz dört lakabı/sıfatı açıklamıştır.¹³ O, daha sonra harflerin on lakabının daha olduğunu; Halîl b. Ahmed'in bunları (on lakabı) harflerin mahreçlerinden hareketle ortaya koyduğunu belirtmiştir.¹⁴ Hemedânî (ö. 569/1173) de yaptığı açıklamalarda mahreç-lakap ilişkisine dikkat çekmiş; harflerin mahreçlerinin genel olarak sekiz grupta ifade edilebileceğini belirtip Halîl b. Ahmed'in belirttiği lakapları zikretmiştir. O, mahreçler arasında cevfi saymadığı için sekiz maddeden sonra cevfiye ve hevâiy-

¹² Meselâ bk. Subhî Sâlih, *Dirâsât fî fıkhi'l-luga* (Lübân: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2009), 278-280; Ahmet Bulut, "Arap Dilinde Sesler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 344; Cemil Küçük, "Kur'ân Harflerinin Mahreç ve Sıfatları -I-", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2014), 218-219; Mustafa Kemal Önder, *Tecvid İlminin Temel Kaynakları Bağlamında Harflerin Mahreç ve Sıfatları* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 95-98. Özellikle İbrahim Enis'in harflerin lakaplarıyla ilgili olarak serdettiği bazı değerlendirmeleri, bu genellemeden hariç tutmak gerekmektedir. Onun bu konudaki görüşleri, "Harflerin Lakapları Etrafındaki Tartışmalar" başlığı altında ele alınacaktır.

¹³ Mekkî, *er-Ri'âye*, 115-138.

¹⁴ Mekkî, *er-Ri'âye*, 138-139.

ye lakaplarını tek bir madde altında ayrıca zikretmiştir.¹⁵ Eserlerinde harflerin lakaplarına yer veren âlimlerden bir kısmı ise harflerin mahreçlerini anlatırken yeri geldikçe “bu harfler, şuradan çıktıkları için böyle isimlendirilmişlerdir” veya “mahreçlerine nispetle böyle lakaplandırılmışlardır” şeklinde ifadelerle lakap-mahreç ilişkisine dikkat çekmişlerdir.¹⁶

Mekkî -yukarıda aktarıldığı üzere- Halîl b. Ahmed’in harflerin lakaplarını, harflerin mahreçlerinden hareketle belirlediğini söylemiştir. Bununla birlikte Mekkî, harflerin lakaplarını, sıfatlar konusu altında ele almıştır.¹⁷ Zemahşerî (ö. 538/1144) de cehr, hems, safir, tekrîr gibi sıfatları saydıktan sonra -aynı bölüm altında- harflerin lakaplarını (lakap kelimesini kullanmadan) Halîl b. Ahmed’e nispet ederek zikretmiştir.¹⁸ Onun bu tercihinin, Mekkî’nin görüşü ile örtüştüğü görülmektedir.

Hasan b. Kâsım el-Murâdî (ö. 749/1348) sıfatların *zâtî* ve *izâfî* olmak üzere iki gruba ayrıldığını söylemiştir. O, zâtî sıfatları, tecvidi öğrenmek isteyen kimselerin mutlaka bilip uygulaması gereken özellikler şeklinde tanımlamış; bu konuyu bilmenin idgam bahsinde de faydalı olacağını belirtmiştir. Murâdî, izâfî olan sıfatların ise harflerin mahreçlerine veya mahreçlerine komşu olan yere nispetle ortaya koyduğunu bildirmiş; harfin telaffuzunda bunların bir etkisinin bulunmadığını ifade etmiştir. O, Mekkî’nin kırk dört sıfat kaydettiğini; bununla birlikte söz konusu sıfatların tamamını eserinde ele almaya gerek olmadığını, bunlardan sadece on altısını nakledeceğini söylemiştir.¹⁹

Murâdî’nin yaptığı açıklamalardan onun, harflerin lakaplarını (lakap kelimesini kullanmadan), harfleri mahreçlerine veya mahreçlerine komşu olan yere nispetle tanımlayan sıfatlar olarak

¹⁵ Hemedânî, *et-Tembîd*, 247-250.

¹⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 6/516-518; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199-201; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *el-Leâliü’s-seniyye şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye (Hidâyetü’l-mürîd ilâ şürûhi Metni İbni’l-Cezerî fi’t-tecvîd* içinde, thk. Abdurrahîm et-Tarhûnî. Kahire: Dâru’l-Hadîs li’n-Neşr, 2008), 352-357; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifü’l-işârât li-fünûni’l-kerâât*, thk. Merkezü’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye (Riyad: Vizâratü’s-Şüûni’l-İslâmiyye ve’d-Da’ve ve’l-İrşâd es-Su’ûdiyye, 1434/2013), 2/391-401; Ebü Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye fi’l-ilmî’t-tecvîd = ed-Dekâiku’l-mubkeme fi şerhi’l-Mukaddime*, nşr. Muhammed Sabbâğ (Dımaşk: Mektebetü’l-Gazzâlî, 1992), 32-44; Taşköprüzâde, *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*, 64-86; Aliyyü’l-Kârî, *el-Minebu’l-fikriyye*, 76-93; Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nüveyrî es-Safâkûsî, *Tenbîhü’l-gâfilîn ve irşâdü’l-câhilîn ‘ammâ yekâ’u lehim mine’l-batai hâle tilâvetihim li-Kitâbillâhi’l-mübîn*, nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Tunus: Müessesetü Abdülkerîm b. Abdillâh, ts.), 32-35; Muhammed Mekkî Nasr Cüraysî, *Nihâyetü’l-kanli’l-müjfid fi’l-ilmî tecvîdi’l-Kur’âni’l-Mecîd*, tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 35-40; İbrahim b. Ahmed b. Süleyman el-Merginî, *Nücumü’t-tavâli’ ale’d-düreri’l-levâmi’ fi’l-ilmî mukerri’l-imâm Nâfi’* (Beirut: Dâru’l-Fikr, ts.), 157-165; Gânim Kaddûri Hamed, *eş-Şerhu’l-vecîz ale’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye* (Cidde: Ma’hedü’l-İmâm eş-Şâtîbî, 2009), 31-40; Hamed, *ed-Dirâsâti’l-saviyye*, 166-194.

¹⁷ Mekkî, *er-Rî’âye*, 115-143.

¹⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 420-422.

¹⁹ Hasan b. Kâsım el-Murâdî, *el-Müjfid fi şerhi ‘Umdeti’l-mecîd fi’n-nazmi ve’t-tecvîd*, thk. Cemâl es-Seyyid Rufâî (Kahire: Mektebetü Evlâdi’s-Seyh li’t-Türâs, 2001), 64.

tarif ettiği ve bunları izâfî sıfatlar şeklinde adlandırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onun, izâfî sıfatların harflerin telaffuzuna katkı sağlamadığını belirtip bunları, tecvidi öğrenmek isteyen kimselerin mutlaka bilip uygulaması gereken zâtî sıfatlardan farklı bir kategoride değerlendirdiği ve izâfî sıfatlara (harflerin lakapları) kitabında muhtemelen bu nedenle yer vermediği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Murâdî'nin, eserinde diğer kaynaklarda zikredilen ve onun tanımlamasına göre zâtî sıfatlar grubuna dâhil olan sıfatların tamamını nakletmediği, bunlar arasından önemli gördüğü on altısını seçtiği müşahede edilmektedir.²⁰

Kastallânî (ö. 923/1517) sıfat kelimesinin, “*harfîn mahalline veya kendisine itibarla mevsufunda bir manaya delâlet eden lafız*” olduğunu söylemiştir. O, harfîn mahalline itibarla mevsufunda bir manaya delalet eden sıfatlara hurûfî'l-halk'ı (boğaz harflerini); harfîn kendisine itibarla mevsufunda bir manaya delalet eden sıfatlara ise hems ve cehr gibi olanları örnek vermiştir. Kastallânî sıfatların (en önemli) faydasının, mahreçleri aynı olan harflerin birbirinden temyiz edilmesi olduğunu belirtmiştir.²¹ Kastallânî'nin sıfat taksiminin, Hasan b. Kâsım el-Murâdî'ninkine benzediği, ancak Kastallânî'nin bunlar için zâtî-izâfî gibi özel bir kelime kullanmadığı görülmektedir. Bunun dışında her iki âlimin bu konudaki açıklamalarının örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Kastallânî yaptığı açıklamalarda sıfatları iki bölümde incelemiş, bunlardan birinin harfîn mahalline/mahrecine işaret ettiğini ifade etmiştir. Kastallânî'nin bu taksiminin, mahreç-lakap-sıfat ilişkisinin net bir şekilde ortaya konulması bakımından önemli olduğu gözlemlenmektedir. Aktarılan bilgilerden hareketle lakap ve sıfat kelimesinin aynı anlamda kullanıldığı; ancak lakap kelimesinin *harfîn mahrecine işaret eden sıfat* manasına delalet ettiği söylenebilir. Bununla birlikte harflerle ilgili anlatımlarda kullanılan lakap ve sıfat kelimelerinin pek çok âlim tarafından eş anlamlı olacak şekilde kullanıldığı müşahede edilmektedir.

Günümüz araştırmacılarından Gânim Kaddûri Hamed, Mekki b. Ebû Tâlib'in kırk dört sıfattan bahsettiğini belirtmiş; bütün bu sıfatların hepsinin harfîn kendi mahrecinde oluşmasına katkı sağlamadığını, harfîn sesini tavsif etmediğini bildirmiştir. Hamed, Mekki'nin zikrettiği sıfatların bir bölümünün hâvî, hevâiyye, imâle, med, lîn gibi med ve lîn harfleriyle; bir kısmının aslî, zâid, illet, ibdâl harfleri gibi sarf ilmiyle; bir bölümünün ise Halil b. Ahmed'in harflerin mahreçlerine tâbi olarak zikrettiği on lakap ile bağlantı olduğuna işaret etmiştir.²²

Yukarıda aktarılan bilgilerden lakapların, harflerin mahrecine (veya mahreçlerine yakın

²⁰ Murâdî'nin eserine aldığı on altı sıfat; cehr, hems, şiddet, rihvet, isti'lâ, istifâl, ıt bâk, infitâh, kalkale, safîr, lîn, in-hirâf, tekrîr, tefeşşî, istitâle ve heviyy/hâvî'dir. bk. *el-Müfîd*, 64-67.

²¹ Kastallânî, *el-Leâlii's-seniyye*, 358; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, 2/405.

²² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savîyye*, 196, 276.

bölgeye) işaret eden sıfatlar olduğu anlaşılmaktadır. Murâdî'nin harflerin sıfatlarını zâtî ve izâfî olmak üzere ikiye ayırdığı, lakaplar olarak ifade edilen sıfatların onun tasnifinde izâfî olarak isimlendirildiği ve bunların harflerin mahrecinde oluşumuna katkı sağlamadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumun Kastallâni ve Hamed gibi başka âlimlerce de dile getirildiği görülmektedir. Harflerin lakaplarının, harfin mahrecinde oluşumuna katkı sağlamayan sıfatlar olarak değerlendirilmesi düşüncesinden hareketle pek çok müellifin eserlerinde harflerin lakaplarını zikretmediği söylenebilir. Zira onlardan bir kısmı, harflerin birçok sıfatı bulunmakla birlikte bunlardan harfin düzgün telaffuz edilebilmesi için önemli gördüklerini eserlerine alacaklarını belirtmişlerdir.²³ Bu doğrultuda İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) gençlik dönemi eserlerinden olan *et-Tembûd*'de Mekkî'nin kaydettiği kırk dört sıfatı naklederken daha sonra kaleme aldığı *en-Neşr*'ine on yedi sıfat aldığı gözlemlenmektedir.²⁴ Yalnız İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'de harflerin lakaplarını, mahreçlerle birlikte zikrettiği göz önünde bulundurulduğunda esasen onun söz konusu eserinde toplam yirmi yedi sıfat zikrettiği anlaşılmaktadır.²⁵

Mekkî b. Ebû Tâlib, Zemahşerî, Hemedânî, İbnü'l-Cezerî, Cüraysî (ö. 1904), Husarî (ö. 1980) ve Abdülfettâh Mersafî (ö. 1988) gibi müellifler, harflerin lakapları meselesini ayrı bir başlık altında ele almış; her bir lakabı tek tek açıklamaya çalışmışlardır.²⁶ Bazı âlimler ise harflerin lakaplarına hem harflerin mahreçlerini işlerken işaret etmişler hem de harflerin sıfatlarını anlattıktan sonra harfleri teker teker ele alıp onların sahip olduğu sıfatları sırayla sayarken -sıfatlar arasında- harflerin lakaplarına da yer vermişlerdir.²⁷ Bunun da ötesinde bazı müellifler harflerin mahreçlerini işlerken lakapları da belirtmekle birlikte lakaplar konusunu ayrı bir başlık altında tekrar işlemişlerdir.²⁸ Son iki grupta bahsedilen âlimlerin bu tutumunun, harflerin lakaplarının hem mahreçlerle hem de sıfatlarla ilgi olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

2. Lakapları İtibariyle Harfler

Halîl b. Ahmed'in harflerin lakapları bağlamında on tane isimlendirme yaptığı, ondan sonra eserlerinde lakaplar konusuna yer veren âlimlerin de söz konusu lakapları/isimlendirmeleri

²³ Meselâ bk. Ebü'l-Me'âlî b. Ebi'l-Ferec Fahreddîn el-Mevsilî, *ed-Dürru'l-mersûf fî vasfî mahârici'l-burûf*, thk. Gânim Kaddûri Hamed, *Mecelletü'l-Hikme* 25 (1423/2002), 239-242; Murâdî, *el-Müfîd*, 64-67.

²⁴ Krş. Mekkî, *er-Ri'âye*, 115-143; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 95-110; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199-201.

²⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199-205.

²⁶ Mekkî, *er-Ri'âye*, 139-143; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249-250; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 95-96; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 43; Husarî, *Abkâmu kurâati'l-Kur'âni'l-Kerim*, 73-76; Abdülfettâh Seyyid Acemî Mersafî, *Hidâyetü'l-kâri ilâ tecvidi kelâmi'l-Bârî* (Medine: Mektebetü Tayyibe, 2005), 1/71-74.

²⁷ Ebü'l-Feth el-Mizzâ, *el-Füsûlü'l-müeyyed li'l-vüsûl ilâ şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Cemâl es-Seyyid Rifâ'î (Cize/Mısır: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 2005), 48-51, 61-64; Kastallâni, *el-Le'âliü's-seniyye*, 352-357, 365-366; Kastallâni, *Letâifü'l-işârât*, 2/391-401, 2/418-420.

²⁸ Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 35-43.

aynen kullandığı anlaşılmaktadır. Genel durum böyle olmakla birlikte son dönem araştırmacılar-
dan Subhî Sâlih'in (ö. 1986) bunlara bir lakap daha ilave ettiği tespit edilmiştir. Bu başlık altında,
bahsedilen on bir lakap incelenecektir.

2.1. Halkıyye (الْحَلْقِيَّةُ)

Bilindiği üzere halk (حَلَق) kelimesi sözlükte boğaz anlamına gelmektedir.²⁹ Âlimlerin çoğu,
boğaz bölgesinden (حَلَق) çıkan harflerin هَمْزَةٌ هـ, ع, ح, غ ve خ olmak üzere altı tane olduğunu; bun-
ların çıktıkları yere/mahreçlerine nispetle halkıyye (حَلْقِيَّةُ) şeklinde isimlendirildiğini belirtmişler-
dir.³⁰ Bu âlimlerin bir kısmı, elif'in ağız boşluğundan (cevf) çıkıp boğaz sonuna ulaştığı gerekçesiyle
Halîl b. Ahmed'in onu halkıyye harfleri arasında zikretmediğine; zira elif'in boğaz ile irtibatı
bulunmakla birlikte mahrecinin sadece o bölgeyle sınırlı olmadığına dikkat çekmişlerdir.³¹ Nitekim
harflerin lakaplarını Halîl b. Ahmed'e nispet ederek zikreden Sîrâfî de halkıyye harfleri arasında
hemze'yi saymamış, Halîl b. Ahmed'in onu hevâiyye harflerinden kıldığını aktarmıştır.³²

Mergînî (ö. 1931) ve Mersafî; Sîbeveyhi, Ferrâ (ö. 207/822) ve mahreçlerin tasnifi konu-
sunda onları takip eden âlimlerin -cevf'i mahreçler arasında saymamaları nedeniyle- med harfi
olan elif'in de aksa'l-halk'ten çıktığını söylediklerini belirtip bu ulemaya göre halkıyye harflerinin
yedi olduğunun altını çizmişlerdir.³³

2.2. Leheviyye (الْهَوِيَّةُ)

Lehât (لَهَاءُ) Arap dilinde Boğazın en uzak (aksa'l-halk) yeri ve boğazdaki küçük dil anlam-
larına gelmektedir.³⁴ Halîl b. Ahmed ق ve ك harflerinin başlangıcı küçük dil olduğu için bunların
leheviyye harfleri olduğunu söylemiştir.³⁵ Ondan sonra harflerin lakaplarına değinen müellifler de

²⁹ Ezherî, "halk", 4/58; Cevherî, "halk", 4/1462; Mütercim Âsım Efendi, "el-halk", 4/3949.

³⁰ Mekkî, *er-Ri'âye*, 139; Hemedânî, *et-Tembîd*, 247-248, 249; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 95; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minebu'l-
fikriyye*, 82; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 36-37, 43; Mergînî, *Nücümü't-tavâli'*, 159; Husarî, *Abkâmu kerâati'l-
Kur'âni'l-Kerîm*, 74; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/71-72; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okuma Kâideleri*
(İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 193; Mustafa Atilla Akdemir, *Tecvîd-i Mâbir* (İstanbul:
Rağbet Yayınları, 2019), 43.

³¹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 139; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 95; Mergînî, *Nücümü't-tavâli'*, 159; krş. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*,
1/57-58.

³² Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/392.

³³ Mergînî, *Nücümü't-tavâli'*, 159; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/71-72.

³⁴ Halîl b. Ahmed, "el-lehât", 4/88; Ezherî, "lehâ", 6/430; İbn Fâris, "l-h-v", 5/213; Cevherî, "el-lehât", 6/2487;
İbn Manzûr, "el-lehât", 12/349; Mütercim Âsım Efendi, "el-lehât", 6/5983.

³⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/57-58.

ق ve ك harflerinin, çıktıkları yer olan küçük dil ile bağlantısı nedeniyle, leheviyye şeklinde isimlendirildiklerini belirtmişlerdir.³⁶

2.3. Şecriyye (الشَّجْرِيَّة)

Şecr, iki çene kemiğinin arası,³⁷ ağzın açıldığı yer,³⁸ iki çene kemiğinin birleştiği yer,³⁹ çenenin kendisi⁴⁰ ve ağzın son bölümü gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹ İbnü'l-Cezerî, şecr kelimesini Halil b. Ahmed'in ağzın açıldığı yer; başka âlimlerin ise iki çene kemiğinin birleştiği yer şeklinde açıkladıklarını nakletmiştir.⁴²

Âlimler şecriyye harfleri olarak ج, ش, ض veya ج, ش, ي yahut bu iki gurubu mezcederek ج, ش, ي ve ض harflerini saymışlardır. Bazı müelliflerin şecr kelimesine ج, ش ve ي harflerinin mahre-cinden hareketle anlam verdikleri söylenebilir. Zira onlar söz konusu kelimeyi “dil ortası ile onun mukabilindeki üst çenenin arası” şeklinde açıklamışlardır.⁴³ Safâkusî (ö. 1118/1706) ise şecr kelimesinin, dil ucunun mukabilindeki (üst) çene olduğunu söylemiş; şecriyye harfleri olduğunu belirttiği ج, ش, ي ve ض harfleri söylenirken ağzın -diğer harflere göre- daha fazla açılması nedeniyle bunların şecriyye diye isimlendirildiğini ileriye sürerek konuya başka bir açıdan yaklaşmıştır.⁴⁴ Onun, esasen hemen bütün harfler seslendirilirken ağız açılmakla birlikte özellikle dört harfin (ج, ش, ي ve ض) telaffuzu esnasında ağzın daha fazla açılması nedeniyle onların şecriyye diye isimlendirildikleri fikrini savunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Safâkusî böyle bir açıklamaya, şecriyye harflerinin içine ض harfini de dâhil etmek yönelmiş olabilir. Esasen Halil b. Ahmed ve onu takip edenler şecr'e farklı anlam vermekle birlikte şecriyye harfleri olarak ج, ش ve ض harflerini saymışlardır.⁴⁶ Yukarıda aktarılan bilgilerden hareketle âlimlerin şecr kelimesine verdikleri anlamın değişebildiği,

³⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392; Mekkî, *er-Ri'âye*, 139; Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 95; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 83; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 37, 43; Mergîni, *Nücümü't-tavâli*, 160; Husarî, *Abkâmu kerâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 74; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/72; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okuma Kâideleri*, 193; Sıtkı Güllü, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2005), 177; Akdemir, *Tecvîd-i Mâbir*, 44.

³⁷ Cevherî, “eş-şecr”, 2/694; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; İbn Manzûr, “eş-şecr”, 7/35; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 83.

³⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58, “eş-şecr”, 6/32; Ezherî, “ş-c-r”, 10/532; İbn Fâris, “ş-c-r”, 3/247; İbn Manzûr, “eş-şecr”, 7/35; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 83; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 37.

³⁹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 139-140.

⁴⁰ İbn Fâris, “ş-c-r”, 3/247; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249.

⁴¹ İbn Manzûr, “eş-şecr”, 7/35.

⁴² İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 95-96; bk. Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58, “eş-şecru”, 6/32; şecr kelimesinin aktarılan bütün anlamları için ayrıca bk. Mütercim Âsım Efendi, “şecr”, 2/2048.

⁴³ Mergîni, *Nücümü't-tavâli*, 160. Ayrıca bk. Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 37; Sâlih, *Dirâsât*, 279; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73; Akdemir, *Tecvîd-i Mâbir*, 44.

⁴⁴ Safâkusî, *Tembûhü'l-ğâfilîn*, 34.

⁴⁵ Safâkusî, *Tembûhü'l-ğâfilîn*, 34.

⁴⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392.

Halîl b. Ahmed ve bu konuda onu takip edenlere göre bahsi geçen kelimenin, ض harfinin mahrecini de içine alacak şekilde tanımlandığı; şecriyye harflerini ج, ش ve ي olarak kabul edenlere göre ise bu kelimenin ض'ın mahrecini içine almayacak şekilde tarif edildiği anlaşılmaktadır.

Halîl b. Ahmed, harekeli ي ile harekeli و harflerinin de -med harfleriyle beraber- cevftan çıktığını savunmaktadır.⁴⁷ Bu nedenle şecriyye harflerinin ج, ش ve ض olduğunu belirten Halîl b. Ahmed'in, yaptığı mahreç taksimine uygun olarak ي harfini onlar arasında zikretmediği anlaşılmaktadır. Şecriyye harfleri konusunda Sîrâfî, Mekkî b. Ebû Tâlib ve Zemahşerî gibi âlimler de Halîl b. Ahmed'e tabi olmuşlardır.⁴⁸

Yukarıda anlatıldığı üzere Sîrâfî, Mekkî ve Zemahşerî'nin harflerin mahreçlerini ve lakaplarını tasnifleri arasında farklılık olduğu görülmektedir. Zira zikredilen âlimler, ي harfinin, ج ve ش ile birlikte aynı mahreçten çıktığını belirtmişlerdir.⁴⁹ Hâlbuki harflerin lakaplandırılmasında esas olanın, onların mahreçleri olduğu; mahreçlerine göre harflere lakap tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda belirtilen âlimlere ve bunlar gibi düşünenlere göre ي harfinin bir lakabı bulunmamaktadır.

Âlimlerin çoğunluğu ج, ش ve ي harflerinin aynı mahreçten çıkmalarını göz önünde bulundurarak ض harfinin yerine ي'yi koymuşlar; şecriyye harflerinin ج, ش ve ي olduğunu söylemişlerdir.⁵⁰ Bu âlimlerin lakap tasnifinde de ض harfinin dışarıda kaldığı, onların ض için ayrı bir lakap belirlemediği veya söz konusu harfi başka bir lakaba dâhil etmedikleri müşahede edilmektedir. Hemedânî şecriyye harflerinin ج, ش ve ي olmak üzere üç harf olduğunu söylemekle birlikte Halîl b. Ahmed'in ي'nin yerine ض harfini koyduğuna işaret etmiştir.⁵¹ Belirtilen eksikliği fark etmesi nedeniyle olsa gerek -yukarıda geçtiği üzere- Safâkusî ise ج, ش, ي ve ض harflerinin şecriyye harfleri olduğunu söyleyip aralarında ayırım yapmaksızın söz konusu dört harfi zikretmiştir. Hâlbuki Safâkusî de diğer âlimler gibi mahreçleri anlatırken ج, ش, ي harfleri için bir mahreç (yedinci mahreç); ض harfi içinse başka bir mahreç (sekizinci mahreç) zikretmiştir.⁵² Ancak onun, şecriyye harflerinin ج, ش ve ي olduğunu söyleyen pek çok âlimin lakap tasnifinde ض harfinin dışarıda kaldığını

⁴⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58; benzer bir değerlendirme için bk. Hamed, *es-Şerhu'l-vecîz ale'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, 40.

⁴⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeneyhi*, 5/392; Mekkî, *er-Ri'âye*, 139-140; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422.

⁴⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeneyhi*, 5/391; Mekkî, *er-Ri'âye*, 179; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 419.

⁵⁰ Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 83; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kanli'l-müfîd*, 43; Mergîni, *Nücümü't-tavâli'*, 160; Husarî, *Abkâmu kırıâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 74-75.

⁵¹ Hemedânî, *et-Tembûd*, 249.

⁵² Safâkusî, *Tenbîhü'l-ğâfilîn*, 34.

fark ettiği ve şecriyye harflerinin dört tane olduğunu söyleyerek bu eksikliği gidermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Halîl b. Ahmed'in lakap tasnifinde şecriyye harfleri arasında ي'nin bulunmaması, mahreç-lakap irtibatı bakımından münasip gözükmektedir. Safûkusî ise Halîl b. Ahmed'den farklı olarak, ي'nin de ج ve ش harfleriyle birlikte dil ortası ile onun mukabilindeki üst damaktan çıktığını belirtmiştir.⁵³ Bu durumda Safûkusî'nin, yaptığı mahreç taksimine uygun olarak ي harfini de şecriyye harfleri arasına aldığı; bunu yaparken pek çok âlimden farklı olarak ض'ı onlar arasından çıkarmadığı gözlemlenmektedir. Harekeli ي harfinin şecriyye harfleri arasında zikredilmesi meselesinin, onun mahreci için takdir edilen yer ile bağlantılı olduğu; ancak aynı durumun ض için geçerli olmadığı söylenebilir. Zira ض harfinin mahreci hususunda genel olarak bir ihtilaf bulunmamaktadır.⁵⁴ ض harfinin şecriyye harfleri arasında yer alması meselesinin -halkıyye ve leheviyye lakaplarında görüldüğü üzere- yakın mahreçli harflerin, bir lakap altında birleştirilmesiyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Cezerî, gençlik dönemi telifatından olan *et-Tembîd fî ilmi't-tecvîd* isimli eserinde şecriyye harflerinin ج, ش, ض; olgunluk döneminde yazdığı *en-Neşr fî'l-karââtî'l-'aşr* adlı kitabında ise ج, ش ve ي olduğunu söylemiştir.⁵⁵ Hâlbuki o, her iki eserinde de ج, ش ve ي harflerinin mahrecinin bir olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ İbnü'l-Cezerî'nin *et-Tembîd*'de harflerin sıfatları konusunda Mekkî b. Ebû Tâlib'i takip ettiği, bu çerçevede şecriyye harfleri konusunda da ona tâbi olduğu görülmektedir.⁵⁷ İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'de ise harflerin sıfatları meselesinde Mekkî'yi takip etmeyi bıraktığı anlaşılmaktadır.⁵⁸

Harflerin lakaplarının, onların mahreçleriyle irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Halîl b. Ahmed'in harflerin lakaplarını ortaya koyarken söz konusu isimlendirmeyi harflerin mahreçlerini dikkate alarak yaptığı pek çok müellif tarafından da ifade edilmektedir. Bu çerçevede Mergînî şecriyye harflerini anlatırken harekeli olan ي ile med harfi olan ي'nin mahreçleri konusunda Halîl b. Ahmed ile Sîbeveyhi arasındaki farklılığa işaret etmiştir. O, Sîbeveyhi'nin mezhebine göre ي'nin mahrecinin mutlak olarak (hem harekeli hem de med harfi olan ي) dil ortası olduğunu; Halîl b. Ahmed'in ise med harfi olan ي'nin cevften; harekeli ي'nin ise dil ortasından çıktığını söyledikleri-

⁵³ Safâkusî, *Tenbîhü'l-ğâfilîn*, 34.

⁵⁴ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okuma Kâideleri*, 194.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 95-96; *en-Neşr*, 1/200; krş. Mersafi, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73.

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 114; *en-Neşr*, 1/200.

⁵⁷ krş. Mekkî, *er-Ri'âye*, 116-143; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 95-110.

⁵⁸ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/202-205; İbnü'l-Cezerî, *Manzûmetü'l-Mukaddime fî mâ yecibü 'alâ kârî'l-Kur'âni en ya'lemeh*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2006), 2.

ni nakletmiştir.⁵⁹ Esasen yukarıda ifade edildiği üzere Halîl b. Ahmed harekeli ي'nin mahrecinin, med harfî olan م ile birlikte cevî olduğunu söylemiş ve bu kabul nedeniyle harflerin lakaplarını belirlerken harekeli ي için ayrı bir lakap tayin etmemiş veya onu başka bir lakap içinde zikretmemiştir. Bu durumda Mergîni ve onun gibi düşünenlerin söylediklerinin lakap-mahreç birlikteliğiyle uyuşmadığı söylenebilir.

Mersafî, konuyla ilgili olarak Mergîni'nin söylediklerinin benzerini belirtmekle birlikte pek çok âlimin dikkat çekmediği bir hususa işaret etmiştir. O, bazı âlimlerin şecriyye harflerinin sayısının ج, ش ve ض yahut ج, ش ve ي olmak üzere üç, bazılarının ise ج, ش, ي ve ض şeklinde dört olduğunu söylediklerini ifade etmiştir.⁶⁰ Mersafî; Sîbeveyhi ve Ferrâ'nın cevî mahreçlerden kabul etmediği nazarı itibara alındığında şecriyye harflerinin sayısının, onların üç olduğunu söyleyenlere göre dört; dört olduğunu savunanlara göre ise beş olacağına dikkat çekmiştir. Mersafî, zira cevî harflerin mahreçleri arasında saymayanlara göre med harfî olan م'nin de harekeli olan م'nin mahrecinden çıktığına işaret etmiştir.⁶¹ Mersafî'nin açıklamalarına Halîl b. Ahmed'in dâhil olmadığı, zira -yukarıda ifade edildiği üzere- Halîl b. Ahmed'in hem harekeli hem de med harfî olan م'nin cevî'ten çıktığını ileriye sürdüğü gözlemlenmektedir. Bu durumda Halîl b. Ahmed'e göre şecriyye harflerinin sayısı her halükârda üç olmaktadır.

Yukarıda aktarılan bilgilerden anlaşıldığına göre Halîl b. Ahmed'in harflerin mahreçlerini taksimi ile belirlediği harflerin lakapları arasında tam bir mutabakat bulunmaktadır. Halîl b. Ahmed'in harflerin lakaplarını izahında hiçbir harf tasnifin dışında kalmamaktadır. Bununla birlikte şecriyye harflerinin ج, ش ve ض olduğunu söyleyen âlimlerin lakap tasnifinde cevî mahreçlerden biri kabul edenlere göre harekeli م; cevî mahreçlerden kabul etmeyenlere göre hem harekeli م hem de med harfî olan م dışarıda kalmaktadır. Şecriyye harflerinin ج, ش ve ي olduğunu söyleyenlerin lakap tasnifinde ise cevî mahreçlerden biri kabul edenlere göre ض; cevî mahreçlerden kabul etmeyenlere göre hem ض hem de med harfî olan م tasnif dışı kalmaktadır.

Subhî Sâlih, cevîyye ve hevâiyye mahreçlerini tek maddede birleştiren onuncu lakap olarak hayşûmiyye'yi eklemiştir. O, harflerin lakapları konusunun nihayetinde on altı mahrecin, on lakaba tevzi edildiğini, zira pek çok âlimin ض harfine lakap vermeyi ihmal ettiğini belirtmiş; ض harfiyle birlikte on yedi mahrecin tamamlandığına dikkat çekmiştir. O, müelliflerin bazısının ض harfinin de şecriyye lakabına dâhil olduğunu söylediklerine işaret etmiştir. Sâlih, her ne kadar gunneyle

⁵⁹ Mergîni, *Nücmü't-tavâli'*, 160.

⁶⁰ Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/72; krş. Güllü, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*, 152.

⁶¹ Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73.

birlikte idgam olunan ن ve tenvin ile şeddeli ن ve م harfleri için hayşûmiyye lakabını ortaya koysa da ض harfî için herhangi bir lakap önermemiştir.⁶² Aktarıldığı üzere Subhî Sâlih, harflerin lakapları çerçevesinde ض harfinin isimlendirilmesiyle ilgili eksikliği ortaya koymuş, ama kendisi de bu konuda bir çözüm önermemiştir.

ض harfini şecriyye harfleri arasından çıkarıp herhangi bir lakaba dâhil etmeyen âlimlerin, söz konusu harf için de bir lakap belirlemiş olsalardı, bu daha münasip olurdu. Zira mahreçleri itibarıyla bütün harflere bir lakap tayin edilirken ض'ın tasnif dışı bırakılması dikkat çekmektedir. Kaynaklarda ifade edildiği üzere ض harfî, dil kenarının evveli ile onun mukabilindeki adrâs dişle-
rinin arasından çıkmaktadır.⁶³ Buna göre ض harfinin -şecriyye harflerine dâhil edilmediği takdirde- mahreci göz önünde bulundurularak, *edrâsiyye* (الأَصْرَاسِيَّة) şeklinde isimlendirilmesinin, mahreç-
lakap irtibatı bakımından uygun olacağı anlaşılmaktadır.

2.4. Eseliyye (الْأَسْلِيَّة)

Arap dilinde esel (أَسَل) kelimesi, “mızrak, hurma ağacının dikenli, dikenli ağaç, çubuk tarzı fidanlar ve dallar” gibi anlamlara; dil'e nispetle kullanıldığında ise “dil'in sivri olan uç kısmı” manasına gelmektedir.⁶⁴ Arap dili, kıraat ve tecvid âlimleri eseliyye harflerinin ص, س ve ز olmak üzere üç tane olduğunu, söz konusu harfler dil ucundan çıktıkları için bunların eseliyye olarak isimlendirildiklerini belirtmişlerdir.⁶⁵

2.5. Nit'iyye (النَّطِيَّة)

Arap dilinde nit' (نَطَع) kelimesi üst damak kovuğunun görülen kısmı, üst damağın pütür pütür olan sırtı olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶ Âlimler ط, د ve ت harflerinin, çıktıkları yere nispetle nit'iyye (veya nita'iyye)⁶⁷ şeklinde isimlendirildiğini kaydetmişlerdir.⁶⁸ Diğer bir kısım müellifler ise söz konusu harflerin mahrecinin, ağız içerisinde nit' olarak tanımlanan yerden farklı olmakla bir-

⁶² Sâlih, *Dirâsât*, 280.

⁶³ Meselâ bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

⁶⁴ Halîl b. Ahmed, “el-eselü”, 7/301; Ezherî, “esel”, 13/74-75; İbn Fâris, “e-s-l”, 1/104; Cevherî, “el-esel”, 4/1622; İbn Manzûr, “el-esel”, 1/144; bk. Mütercim Âsım Efendi, “el-esel”, 5/4326.

⁶⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/58; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392; Mekki, *er-Ri'âye*, 140; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minebu'l-fikriyye*, 92; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 43; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 39; Mergîni, *Nücumü't-tavâli'*, 164; Husarî, *Abkâmu karâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 76; Akdemir, *Tecvîd-i Mâbir*, 47.

⁶⁶ Halîl b. Ahmed, “en-nit”, 2/16; Ezherî, “n-t-”, 2/178; İbn Fâris, “n-t-”, 5/440; Cevherî, “nit”, 3/1291; İbn Manzûr, “en-nit”, 14/186; bk. Mütercim Âsım Efendi, “nit”, 4/3530.

⁶⁷ Ezherî, “n-t-”, 2/178; Cevherî, “nit”, 3/1291; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; İbn Manzûr, “en-nit”, 14/186; Mergîni, *Nücumü't-tavâli'*, 164; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73.

⁶⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/58; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392; Mekki, *er-Ri'âye*, 140; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 43; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 39; Akdemir, *Tecvîd-i Mâbir*, 47.

likte bu harflerin mahrecinin, nit' (üst damak kovuğunun görülen kısmı) şeklinde ifade edilen yere komşu olması hasebiyle böyle isimlendirildiklerine işaret etmiş; söz konusu harflerin nit' diye tanımlanan yerden çıkmadığına dikkat çekmişlerdir.⁶⁹ Bu müellifler ط, د ve ت harflerinin dil ucu ile üst seniyye dişlerinin dipleri/kökleri arasından çıktığını söylemişlerdir.⁷⁰ Esasen söz konusu harflerin çıktıkları yere nispetle nit'iyye şeklinde isimlendirildiğini nakleden âlimler de eserlerinde harflerin mahreçlerini ele aldıkları bölümlerde bunların mahrecinin dil ucu ile üst seniyye dişlerinin dipleri/kökleri arası olduğunu söylemişlerdir.⁷¹ ط, د ve ت harflerinin mahreçlerinin tanımlanması bakımından bu âlimlerle, onların nit' diye tarif edilen yerden değil de buraya yakın olan bir mahreçten çıktığını söyleyen müelliflerin arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Bu durumda ط, د ve ت harflerinin, çıktıkları yere nispetle nit'iyye olarak isimlendirildiğini söyleyen âlimlerin Halîl b. Ahmed'in "ط, د ve ت harflerinin başlangıcı üst damak kovuğunun görülen kısmı (nit') olduğu için bunlar nit'iyyedir"⁷² şeklindeki açıklamasını herhangi bir değerlendirme yapmadan aynen naklettiği; diğer âlimlerin ise Halîl b. Ahmed'in aktarılan sözlerini değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

2.6. Liseviyye (اللسوية)

Lise (لثة) kelimesi Arap dilinde "dişlerin çenede çıktığı yer, diş kökü, dişlerin etrafında bulunan şey/diş eti" anlamlarına gelmektedir.⁷³ Harflerin lakaplarına eserlerinde yer veren âlimler, liseviyye harflerinin ظ, ذ ve ث olduğunu söylemişlerdir. Bahsedilen müelliflerin bir kısmı, söz konusu harfler diş etinden çıktığı veya bunların başlangıcı diş eti olduğu için onların liseviyye şeklinde isimlendirildiğini söylemişlerdir.⁷⁴ Diğer bir grup âlim ise ظ, ذ ve ث harflerinin lise'den (diş etlelerinden) çıktıkları için değil, söz konusu harflerin mahreci ile lise'nin birbirine olan yakınlığı nedeniyle böyle isimlendirildiğine dikkat çekmişlerdir.⁷⁵ Esasen ظ, ذ ve ث'nin liseviyye harflerinden olduğunu söyleyip herhangi bir açıklama yapmayan âlimler de söz konusu harflerin mahrecinin dil

⁶⁹ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 90-91; Mergîni, *Nücmü't-tavâli'*, 164; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 75-76; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 180.

⁷⁰ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 90; Mergîni, *Nücmü't-tavâli'*, 164; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 67; Sâlih, *Dirâsât*, 279; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/68.

⁷¹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 198-204; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 419; Hemedânî, *et-Tembîd*, 248; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 114; İbnü'l-Cezerî, *en-Neyr*, 1/200; Cüraysî, *Nibâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 39.

⁷² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58.

⁷³ Ezherî, "lise", 6/271; Cevherî, "el-lisetü", 6/2480; Mekkî, *er-Ri'âye*, 140; Hemedânî, *et-Tembîd*, 249-250; İbn Manzûr, "el-lesât", 12/237; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 96; Mütercim Asım Efendi, "el-liset", 6/5969.

⁷⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58; Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392; Mekkî, *er-Ri'âye*, 140; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembîd*, 249-250; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 96; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 92; Akdemir, *Tecvîd-i Mâbir*, 47.

⁷⁵ Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukal*, 135; Cüraysî, *Nibâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 43; Cüraysî, *Nibâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 39; Mergîni, *Nücmü't-tavâli'*, 164; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 76; Sâlih, *Dirâsât*, 279; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/74; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 184; Gülle, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmî*, 94.

ucu ile seniyye dişlerinin uçları arasından çıktığını ifade etmişlerdir.⁷⁶ İki grup arasındaki temel fark, birinin Halil b. Ahmed'in ifadelerini olduğu gibi nakletmeleri; diğerinin ise söz konusu ifadeleri değerlendirmeye tabi tutmalarıdır.

2.7. Zelkiyye (الذَّلْكِيَّة)

Zelk (ذَلَق), Arapça'da bir şeyin sınırı ve ucu anlamlarına gelmekte; kelime dil'e nispetle kullanıldığında ise aynı çerçevede dil ucu manasında kullanılmaktadır. Ayrıca zevleku'l-lisân (ذَوْلُقُ) (اللسان) da yine dil ucu anlamını ifade etmektedir.⁷⁷ Âlimler bu lakap için الذَّلْكِيَّة ve الذَّلْكِيَّة;⁷⁸ ayrıca الذَّلْكِيَّة kelimelerinin kullanıldığını,⁷⁹ bu lakabın kapsamına giren harflerin ل, ن ve ر olduğunu söylemişlerdir. Eserlerinde harflerin lakapları konusuna yer veren müellifler, söz konusu harfler dil ucundan çıktıkları veya bunların başlangıcı dil ucu olduğu için onların bu şekilde isimlendirildiğini belirtmişlerdir.⁸⁰

2.8. Şefehiyye (الشَّفَهِيَّة)

Şefeh (شَفَه) kelimesi Arap dilinde bir şeyin ucu, sınırı ve dudak anlamına gelmektedir.⁸¹ Bu doğrultuda dudak bölgesinden çıkan harflere şefehiyye (الشَّفَهِيَّة) veya (الشَّفَوِيَّة) şefehiyye denmektedir.⁸² Âlimlerin geneli, şefehiyye/şefehiyye harflerinin ف, ب, م ve harekeli و olmak üzere dört tane olduğunu, söz konusu harfler dudaklardan çıktığı için onların böyle isimlendirildiğini söylemişlerdir.⁸³ Halil b. Ahmed, dudak bölgesinden çıkan harflerin ف, ب ve م olduğunu söylemiştir. O, harekeli ي ile harekeli و harflerinin de -med harfleriyle beraber- cevften çıktığını savunmaktadır. Bu nedenle Halil b. Ahmed yaptığı mahreç taksimine uygun olarak ف, ب ve م harflerinin şefehiyye

⁷⁶ Mekkî, *er-Ri'âye*, 220-224; Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 419; Hemedânî, *et-Tembûd*, 248; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 114; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 90.

⁷⁷ Halil b. Ahmed, “zelk”, 5/134; Ezherî, “zelk”, 9/71-72; İbn Fâris, “z-l-k”, 2/259; Cevherî, “zelk”, 4/1479; İbn Manzûr, “zelk”, 5/54; bk. Mütercim Âsım Efendi, “zelk”, 4/3989-3990.

⁷⁸ Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73.

⁷⁹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 140; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 113; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 89; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 43; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 38; Mergîni, *Nücümü't-tavâli*, 162; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 75.

⁸⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/392; Mekkî, *er-Ri'âye*, 140-141; Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 89; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 38, 43; Mergîni, *Nücümü't-tavâli*, 162; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 75; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73; Akdemir, *Tevd-i Mâbir*, 46.

⁸¹ Halil b. Ahmed, “ş-f-v”, 6/288; İbn Fâris, “ş-f-y”, 3/200; Cevherî, “eş-şefetü”, 6/2237; İbn Manzûr, “şefeh”, 7/156-157; Mütercim Âsım Efendi, “eş-şefeh”, 6/5577-5578.

⁸² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58; Mekkî, *er-Ri'âye*, 141; Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 249; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 40; Mergîni, *Nücümü't-tavâli*, 165; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/74.

⁸³ Zemaşerî, *el-Mufasssal*, 422; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 39-40, 43; Mergîni, *Nücümü't-tavâli*, 165; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 76; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/74; Hamed, *eş-Şerhu'l-vecîz ale'l-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*, 40; Güllü, *Açıklamalı Örnekleriyle Tevd İlmi*, 190.

harfi olduğunu belirtmiş, bunlar arasında و'ı zikretmemiştir.⁸⁴

Bazı âlimler her ne kadar harflerin mahreçlerini anlatırken dudak bölgesinden çıkan harflerin ف, ب, م ve و olduğunu belirtse de⁸⁵ şefehiyye/şefeviyye lakaplı harfler arasında و'ı saymamıştır.⁸⁶ Bu duruma, söz konusu âlimlerin med harfi olmayan و harfinin mahreci konusunda Halîl b. Ahmed'den ayrıldıkları halde harflerin lakapları meselesinde onu takip etmelerinin yol açtığı söylenebilir. Zira mahreç-lakap ilişkisi bakımından harflerin lakaplarının, onların mahreçleriyle tam bir uyum içinde olması gerekmektedir. Nitekim pek çok âlim gibi Zemahşerî de harflerin lakaplarını Halîl b. Ahmed'e nispet ederek aktarmıştır.⁸⁷ Ancak o, söz konusu tutarsızlığa burada düşmemiştir. Öyle ki Zemahşerî harflerin mahreçlerini anlatırken üst seniyye dişlerinin uçlarının alt dudağın içine temasından ف'nin; dudakların arasından ise ب, م ve و harflerinin çıktığını belirtmiştir.⁸⁸ O, harflerin lakaplarını ele aldığı bölümde şefehiyye harflerinin و, ف, ب ve م olduğunu söylemiş; kendi mahreç taksimine uygun olarak söz konusu harfler arasında و'ı da zikretmiştir.⁸⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere İbnü'l-Cezerî'nin sıfatlar konusunda *et-Tembûd* isimli kitabında Mekkî b. Ebû Tâlib'i takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede İbnü'l-Cezerî *et-Tembûd*'de şefehiyye/şefeviyye harflerinin ف, ب ve م olmak üzere üç harf; *en-Neşr*'de ise bunların ف, ب ve م med harfi olmayan و şeklinde- dört harf olduğunu kaydetmiştir.⁹⁰ Hâlbuki İbnü'l-Cezerî *et-Tembûd*'de ve *en-Neşr*'de ف, med harfi olmayan و, ب ve م harflerinin dudaklardan çıktığını belirtmiştir.⁹¹ Aktarılan bilgilerden onun, söz konusu uyumsuzluğu fark edip bunu, daha sonraki eseri olan *en-Neşr*'de düzelttiği söylenebilir.

Hemedânî ise dudak bölgesinden ف, ب, م ve و harflerinin çıktığını söylemekle birlikte⁹² eseliyye ve şefeviyye lakaplarını müzleka (المُذَلَّكَ) adı altında birleştirmiştir. O, müzleka lakabının ikiye ayrıldığını söyleyip bu başlık altında eseliyye ve şefeviyye'yi kaydetmiştir. Hemedânî buna göre dil ucundan (أَسَلَةُ اللِّسَانِ) ل, ن ve ر'nin; dudaklardan ise ف, ب ve م -şefeviyye/şefehiyye- harflerinin çıktığını ifade etmiştir. O, sayılan altı harfin müzleka olarak isimlendirildiğini, bunların مُرْبَعٌ

⁸⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/58; benzer bir değerlendirme için bk. Hamed, *es-Şerhu'l-vecîz ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, 40.

⁸⁵ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/391; Mekkî, *er-Ri'âye*, 235.

⁸⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/392; Mekkî, *er-Ri'âye*, 141-142.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 420.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422.

⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; *en-Neşr*, 1/200.

⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 114; *en-Neşr*, 1/201.

⁹² Hemedânî, *et-Tembûd*, 248.

sözünde bir araya getirildiğini kaydetmiştir.⁹³ Esasen izlâk (الإِذْلَاق) sözlükte bir şeyin ucu ve sınırı manasına gelmektedir⁹⁴ ve izlâk sıfatı harflerin zıt sıfatları arasında yer almaktadır. İzlâk sıfatlı harfler **فَرَّ مِنْ لُبِّ** olarak ifade edilmektedir.⁹⁵ Görüldüğü üzere izlâk harfleri arasında **و** bulunmamaktadır. Hemedânî'nin harflerin mahreçlerini açıklarken dudakların arasından çıkan harfler arasında **ب** ve **م** ile birlikte **و** da saymasına rağmen onu şefeviyye/şefehiyye harfleri arasında anmadığı görülmektedir. Hemedânî'nin eseliyye ve şefeviyye lakaplarıyla izlâk harfleri arasında bir bağ kurmasının, onu böyle bir tercihe yönlendirdiği söylenebilir. Ayrıca Hemedânî harflerin sekiz bölgeden çıktığını söyleyip harflerin lakaplarıyla irtibatlı olarak bunları aktarmasına rağmen, **و** harfinin onun tasnifinde dışarıda kaldığı gözlemlenmektedir.

Mersafî, şefeviyye/şefehiyye harflerinin **ف**, **و**, **ب** ve **م** olmak üzere dört tane olduğunu söylemiştir. O, Sibeveyhi, Ferrâ ve harflerin mahreçleri konusunda onları takip eden âlimlere göre med harfi olan **و**'ın da harekeli **و** ile birlikte dudaklardan çıktığına işaret etmiş; bu durum dikkate alındığında şefeviyye harflerinin beş tane (**ف**, **ب**, **م**, harekeli **و** ve med harfi olan **و**) olacağına dikkat çekmiştir.⁹⁶

2.9. Cevfiyye (الْجَوْفِيَّة)

Cevf kelimesi (جَوْف) Arap dilinde boşluk ve insanın karnı (karnın içi) gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁷ Kıraat ve tecvid ilminde cevfi, boğaz ve ağız boşluğu manasında kullanılmaktadır.⁹⁸ Arap dili bilginlerinden Halîl b. Ahmed ve onu takip edenler cevfi harflerin mahreçlerinden sayarken; Sibeveyhi ve takipçileri ise harflerin mahreçleri arasında cevfi bölgesine yer vermemişlerdir.⁹⁹ Aliyyü'l-Kârî, Sibeveyhi'nin cevfi mahreç bölgesi olarak kabul etmemesi nedeniyle elif'in mahrecini, hemze'nin mahrecinden kıldığını söylemiştir. Aliyyü'l-Kârî bunun sebebinin elif'in başlangıcının, boğazın başlangıcı (hemze'nin mahreci) olmasına bağlamış; elif'in sesinin uzayıp ağız boşluğunun tamamını geçtiğini savunmuştur.¹⁰⁰

⁹³ Hemedânî, *et-Tembûd*, 249.

⁹⁴ Halîl b. Ahmed, "zelk", 5/134-135; Cevherî, "zelk", 4/1479; İbn Manzûr, "zelk", 5/54.

⁹⁵ Husarî, *Abkâmu kıraati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 95-96.

⁹⁶ Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/74.

⁹⁷ Halîl b. Ahmed, "cevfi", 6/189; Ezherî, "câf", 11/209; İbn Fâris, "c-v-p", 1/495; Cevherî, "cevfi", 4/1339; İbn Manzûr, "cevfi", 2/421; Mütercim Âsım Efendi, "el-cevfi", 4/3649-3650.

⁹⁸ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 77; Safâkûsî, *Tenbühü'l-gâfilîn*, 33; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 35; Mergînî, *Nücümü't-tavâli'*, 159; Husarî, *Abkâmu kıraati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 54, 73-74; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/71.

⁹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/57; Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433-434.

¹⁰⁰ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 78.

Aliyyü'l-Kârî, Mekkî b. Ebû Tâlib'in "elif'in mahrecinin boğazda kesildiği" yönündeki açıklamasını değerlendirmiş;¹⁰¹ elifin başlangıcının, boğazın başlangıcı olması ile mahrecinin boğazda kesilmesi arasında bir çelişki bulunmadığını savunmuştur. O, her iki ifadeyle de kastedilenin, elif'in, telaffuz edilirken ağzın bölümlerinden herhangi bir yere itimad etmemesi olduğunu söylemiştir. Aliyyü'l-Kârî, elif'in boğazdan başlayıp yine boğazdan neş'et eden seste (muhakkak herhangi bir mahrece itimad etmeksizin) son bulduğunu ifade etmiştir.¹⁰²

Cevf'i mahreçlerden biri olarak kabul eden âlimlerin geneli, bu bölgeden çıkan harflerin, med harfleri olan الف, و ve ي olduğunu; bunlara çıktıkları yere nispetle cevfiye dendiğini belirtmişlerdir.¹⁰³ Bazı müellifler, Halîl b. Ahmed'in boğaz ile irtibatı bulunsa da mahrecinin yalnızca boğaz ile sınırlı olmadığı gerekçesiyle hemze'yi de cevfiye harfleri arasında saydığını belirtmişlerdir.¹⁰⁴ Benzer açıklamaları zikreden Mekkî, hemze'nin mahrecinin aksa'l-halk olmasına rağmen sesinin cevfe ulaşması, bu çerçevede cevfi ile bağlantılı olması hasebiyle Halîl b. Ahmed'den başka âlimlerin hemze'yi de cevfi harflerinden saydığını belirtmiştir.¹⁰⁵ Mekkî'nin bu açıklamalarını nakleden İbnü'l-Cezerî,¹⁰⁶ sadece الف ile med harfleri olduklarında و ve ي harflerinin cevfe nispet edilmesinin doğru olduğunu; hemze'nin cevfe nispet edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Âlimler الف ile med harfleri olduklarında و ve ي harflerinin seslerinin başlangıcının, boğazın başlangıcı olduğunu belirtmişlerdir. Onlar, söz konusu harflerin sesinin, başlangıç noktasından çıkıp uzadığını ve ağız ile boğaz boşluğunun tamamını doldurduğunu söylemişlerdir. Ulemâ, med harflerinin seslerinin kesildiği muhakkak bir mahrecin bulunmadığını; havanın/sesin kesilmesiyle onların sesinin de cevfte nihayete erdiğini ifade etmişlerdir. Onlar, zikredilen özelliği nedeniyle med harflerinin mertebelerine göre ziyade ve noksanlığı kabul ettiğini vurgulamışlardır.¹⁰⁸ Eserlerinde harflerin lakaplarına değinen ulemadan bir kısmı ise med harflerinin, mahreçlerinin kesilmesinin sonu cevfi olduğu için cevfe nispet edildiklerini söylemişlerdir.¹⁰⁹ Esasen Aliyyü'l-Kârî'nin yukarıda elif için yaptığı açıklama göz önünde bulundurulduğunda med harflerinin seslerinin baş-

¹⁰¹ bk. Mekkî, *er-Ri'âye*, 160.

¹⁰² Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 78-79.

¹⁰³ Mekkî, *er-Ri'âye*, 142; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 422; Hemedânî, *et-Tembûd*, 250; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; *en-Neşr*, 1/199; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 76-77; Safâkusî, *Tenbîhü'l-ğâfilîn*, 33; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 35-36, 43; Mergînî, *Nücumü't-tavâli'*, 159; Husarî, *Abkâmu karâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 73; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/71.

¹⁰⁴ Mekkî, *er-Ri'âye*, 139; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 95; Mergînî, *Nücumü't-tavâli'*, 159; krş. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/57-58.

¹⁰⁵ Mekkî, *er-Ri'âye*, 142.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

¹⁰⁸ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 77; Safâkusî, *Tenbîhü'l-ğâfilîn*, 33; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 35-36; Husarî, *Abkâmu karâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 73-74.

¹⁰⁹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 142; Hemedânî, *et-Tembûd*, 250; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembûd*, 96; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

langıcının, boğazın başlangıcı olması ile mahreclerinin kesilmesinin sonunun cevî kabul edilmesi arasında fark bulunmadığı; zira her iki açıklama ile de söz konusu harflerin muhakkak bir mahrecinin olmadığı vurgulandığı söylenebilir.

Âlimler, harfler arasında mücerred sese en çok benzeyenlerin, med harfleri olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre اَلْف'ın yükselmesi, ي'nin alçalması ve و'nun ikisinin (yükselme ile alçalma) arasında bulunması olmasaydı, bu med harfleri mücerred sestem ayırt edilemezdi.¹¹⁰

2.10. Hevâiyye (الْهَوَائِيَّةُ)

Hevâ' (هَوَاءٌ) kelimesi Arap dilinde gök ile yer arasındaki hava, boş olan (herhangi bir nesne ile dolu olmayan) her şey; evin tavanı ile zemini arasında olduğu gibi, iki şey arasındaki boşluk anlamlarına gelmektedir.¹¹¹ Arap dili, kıraat ve tecvid âlimleri hevâiyye harflerinin, cevfiyye harfleriyle aynı olduğunu اَلْف ile med harfi olan و ve ي'nin aynı mahreçten (cevf) çıktığını; bu harflerin hem cevfiyye hem de hevâiyye şeklinde isimlendirildiğini belirtmişlerdir.¹¹² Halîl b. Ahmed - yukarıda cevfiyye lakabında ifade edildiği üzere- ي, و ve elif ile birlikte hemze'nin de hevâiyye harfi olduğunu ileriye sürmüştür.¹¹³

Mekkî b. Ebû Tâlib, med harflerinin telaffuzu esnasında dilin, ağzın herhangi bir yerine temas etmemesi nedeniyle söz konusu harflerin boşluğa nispet edildiklerini ve bu nedenle hevâiyye şeklinde isimlendirildiklerini belirtmiştir.¹¹⁴ Mergînî med harflerinin, cevften çıkmaları hasebiyle cevfiyye; diğer harflerden farklı olarak seslerinin kesildiği muhakkak bir mahreçleri bulunmadığı için de hevâiyye olarak isimlendirildiklerini ifade etmiştir.¹¹⁵ Mersafî ise med harflerinin seslerinin, telaffuz esnasında ağızda yayılıp bütün mahreçleri geçmesi nedeniyle hevâiyye şeklinde isimlendirildiğini söylemiştir. Mersafî bu harflerin medde itibarla hevâiyye; mahreçleri olan cevfe itibarla da cevfiyye harfi olduklarını; bu nedenle iki lakapla da isimlendirildiklerini kaydetmiştir.¹¹⁶

¹¹⁰ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 78; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 35-36; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 73.

¹¹¹ Halîl b. Ahmed, "hevâ", 4/104; Ezherî, "h-v-y", 6/491; İbn Fâris, "hevâ", 6/15; Cevherî, "el-hevâ", 6/2537; İbn Manzûr, "hevâ", 15/166; Mütercim Âsım Efendi, "el-hevâ", "hevâ", 6/6053.

¹¹² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/57, 58; Mekkî, *er-Ri'âye*, 142; Hemedânî, *et-Tembîd*, 250; İbnü'l-Cezerî, *et-Tembîd*, 96; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199; Aliyyü'l-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, 78; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 36, 43; Mergînî, *Nücümü't-tavâli'*, 159; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 74; Gülle, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvid İlmi*, 39; Akdemir, *Tecvid-i Mâbir*, 42.

¹¹³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/57, 58; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392.

¹¹⁴ Mekkî, *er-Ri'âye*, 126-127.

¹¹⁵ Mergînî, *Nücümü't-tavâli'*, 159.

¹¹⁶ Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/74.

2.11. Hayşûmiyye (الْحَيْشُومِيَّة)

Harflerin lakapları meselesini ele alan âlimlerin, genel olarak yukarıda aktarılan on lakabı eserlerinde naklettikleri, bunlar üzerine bir ekleme yapmadıkları görülmektedir. Bu çerçevede Subhî Sâlih *Dirâsât fî fıkhi'l-luga* isimli eserinde harflerin yukarıda aktarılan on lakabını zikretmiştir. Bununla birlikte o, -yukarıda ifade edildiği üzere- cevfiyye ve hevâiyye lakaplarını tek bir maddede ifade edip onuncu lakap olarak hayşûmiyye'yi (الْحَيْشُومِيَّة) kaydetmiştir. Sâlih, gunneli olarak idgam edildiklerinde veya ihfa olunduklarında sâkin ن ve tenvin ile şeddeli ن ve م'in hayşûmiyye harfleri olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷

Bilindiği üzere hayşûm, geniz anlamına gelmektedir.¹¹⁸ Âlimler, bu mahreçten ihfâ olunan ن'un (gunne) çıktığını belirtmişlerdir.¹¹⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla hayşûmiyye lakabını ilk olarak, Subhî Sâlih kullanmıştır. Onun, mahreç-lakap irtibatı çerçevesinde her mahreç (veya birkaç mahreç) için bir lakap belirlemeye gayret ettiği, ancak hayşûm için hiçbir lakabın önerilmediğini görünce bu boşluğu doldurmak için de hayşûmiyye lakabını önerdiği gözlemlenmektedir. Halîl b. Ahmed'in ve bu konuda onu takip edenlerin, sadece asıl harfler (yirmi dokuz harf) için lakap tayin ettiği, her ne kadar hayşûm ayrı bir mahreç olsa da onların fer' harfler için lakap belirlemediği söylenebilir. Bu noktadan hareketle söz konusu âlimlerin, fer' harfler arasında yer alan nûn-ı muh-fât'ı ve onun mahreci olan hayşûm'u mahreç-lakap sistemine dâhil etmedikleri anlaşılmaktadır.

3. Harflerin Lakapları Etrafındaki Tartışmalar

Yukarıda ele alındığı üzere bazı âlimler, Halîl b. Ahmed'in ortaya koyduğu harflerin lakaplarının birkaç tanesinde mahreç-lakap ilişkisi bakımından uyumsuzluk bulunduğu işaret etmişlerdir. Bunun dışında harflerin lakapları temelinde köklü eleştirilere literatürde pek rastlanmamaktadır. Fakat İbrahim Enîs *el-Esvâtü'l-lugaviyye* isimli kitabında harflerin lakapları sadedinde ortaya konan bazı sıfatlara itirazda bulunmuştur. Bu nedenle lakaplara yöneltilen eleştiriler meselesi, İbrahim Enîs'in söz konusu itirazları merkezinde ele alınacaktır.

İbrahim Enîs, Halîl b. Ahmed ve onun öğrencisi Sîbeveyhî şârihlerinin, bunlardan aldıkları metinleri neredeyse aynı lafızlarla aktardıklarını, birtakım önemli kelimeleri açıklamadıklarını söyleyerek Sîrâfî (ö. 368/979 ile Rummânî (ö. 384/994) gibi *el-Kitâb* şârihlerini ve İbn Cinnî, Zemah-şerî, İbnü'l-Cezerî gibi âlimleri öncekileri tekrarlayıp yeni bir şey ortaya koymadıkları gerekçesiyle

¹¹⁷ Sâlih, *Dirâsât*, 280.

¹¹⁸ Mütercim Âsım Efendi, "el-hayşûm", 5/4952.

¹¹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/201.

tenkit etmiştir. O, liseviyye, zelkıyye, eseliyye, nit'ıyye, şecriyye ve leheviyye gibi kelimelerin bugün bile aynı şekilde kullanılmasını eleştirmiştir.¹²⁰

İbrahim Enîs, İbn Cinnî'nin söz konusu ıstıhlardan (liseviyye, zelkıyye, eseliyye, nit'ıyye, şecriyye, leheviyye vb.) zelâka hariç olmak kaydıyla hiçbirisini kullanmadığını; Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi'nin de *el-Kitâb* isimli eserinde bunlara yer vermediğini söylemiştir. Enîs, bütün bunlardan hareketle harflerin lakapları olarak meşhur olan ıstıhlaların, hatta bize intikal eden haliyle *Kitâbü'l-'Ayn*'ın, Halîl b. Ahmed'e ait olmadığını savunmuştur.¹²¹

İbrahim Enîs, harflerin lakapları konusunda zikredilen bazı isimlendirmelerde sorun bulunmadığını, esasen bunların halen kullanılmakta olduğunu söylemiştir. Enîs bunlara örnek olarak leheviyye ıstılahını vermiş; bu tanımlamanın kullanılmasında herhangi bir sorun görmemiştir. Bununla birlikte Enîs, bazı araştırmacıların leheviyye yerine tabakıyye (الطَّبَقِيَّة) kelimesini kullandığını söylemiştir. O, (üst) çenenin ortasından çıkan sesleri içeren şecriyye isimlendirmesini de aynı kapsamda değerlendirmiş; fakat bazı araştırmacıların şecriyye yerine bugün gâriyye (الْغَارِيَّة) kelimesini kullandığını, gâr kelimesinin, hakikatte üst çenenin tamamına şamil olduğunu belirtmiştir.¹²²

İbrahim Enîs د, ط ve ت harflerinin nit'ıyye şeklinde isimlendirilmesinin ise uygun olmadığını savunmuştur. O, sözlüklerin izahından ve bu isimlendirmeyi kullanan âlimlerin yaptığı açıklamalardan anlaşıldığına göre nit' kelimesinin "üst çenenin, seniyye dişlerinin köklerine en yakın olan bölümü" olduğunu söylemiştir. Enîs, bu çerçevede Fîrûzabâdî'nin nit' kelimesini üst (damaktaki) boşluğun (dışarıdan bakıldığında) görünen, çentik işaretlerinin bulunduğu (pütür pütür olan) bölüm şeklinde açıkladığını aktarmıştır.¹²³ O, modern tecrübelerin, bu harflerin telaffuzunda dil ucunun seniyye dişlerinin köklerine, hatta seniyye dişlerinin iç taraftan çoğuna ulaştığını (itimid/temas ettiğini) söylemiştir. Enîs, buna göre mezkûr harflerin *esnâniyye liseviyye* (dişler ile birlikte diş etinden çıkan harfler: اسْنَانِيَّة لِسْوِيَّة) olduğunu söylemiştir. Enîs, nit'ıyye ıstılahını kullanan âlimlerin bunu د, ط ve ت'nin yerine- ل, ر ve ن harfleri için kullanmış olsalardı, bunun daha doğru bir isimlendirme olacağını savunmuştur.¹²⁴

ط, د ve ت harflerine nit'ıyye lakabının verilmesinin, harflerin mahreciyle uyuşmadığına İbrahim Enîs'ten önce başka âlimler de dikkat çekmişlerdir. Ancak onlar nakledilen ifadeyi bir bakıma yorumlamışlar veya tashih etmişler; yukarıda aktarıldığı üzere ط, د ve ت harflerinin mahreci-

¹²⁰ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 105-106.

¹²¹ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 106-107.

¹²² Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 107.

¹²³ bk. Mütercim Âsım Efendi, "nit'", 4/3530.

¹²⁴ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 107-108.

nin, üst damakta nit' olarak tanımlanan bölgeye yakınlığı nedeniyle bunların nit'iyye şeklinde isimlendirildiğini söylemişlerdir.¹²⁵ Lakin onlar, söz konusu harfler için ne başka bir lakap önermemişler ne de bu isimlendirme nedeniyle Halîl b. Ahmed'i tenkit etmişlerdir.

İbrahim Enîs س, ص ve ز harfleri için dil ucuna nispetle kullanılan eseliyye ıstılahında bir sorun bulunmadığını, ancak makul bir gerekçe olmaksızın ıstılah sayısının arttığını belirtmiştir. Enîs ayrıca dil ucundan çıkan harflerin sadece س, ص ve ز olmadığına; bunlarla beraber ت, د, ط, ل, ر ile ن'un, hatta ظ, ذ ve ث harflerinin de dil ucundan çıktığına dikkat çekmiştir. O, temelde eseliyye lakabına itiraz etmemekle birlikte söz konusu ıstılahın yalnızca س, ص ve ز harflerine hasredilmesini doğru bulmadığını söylemiştir.¹²⁶

İbrahim Enîs, Sîbeveyhi'nin diğer harflerden farklı olarak س, ص ve ز'yi özel bir sıfat olan safîr¹²⁷ ile vasıflandırmasının, harfler için lakaplar tayin eden kimseleri söz konusu harfler için özel bir lakap belirleyip bunları mahreç bakımından da diğer harflerden temyiz etme düşüncesine yönelmiş olabileceğini savunmuştur. Enîs, rihvet harflerinin¹²⁸ rihvet sıfatı bakımından eşit olmadığına, Sîbeveyhi'nin de س, ص ve ز harflerindeki rihvet özelliğinin diğer harflerden -safîr haddine varacak kadar- çok bulunduğu işaret için -rihvet harfleri arasında söz konusu üç harfi temyiz etmek maksadıyla- safîr sıfatını kullandığını savunmuştur.¹²⁹

Harfler için lakaplar tayin eden kimseler sadece belli başlı harfler için lakap belirlemiş olsaydı veya Enîs'in dediği gibi de س, ص ve ز harfleri haricinde dil ucundan çıkan ت, د, ط, ل, ر, ن, ظ, ذ ve ث harflerinin tamamı için tek bir lakap önermiş olsalardı İbrahim Enîs'in iddiası nazarı itibara alınabilirdi. Ancak harflerin lakapları, bütün harfler için belirlenmiştir. Harflerin mahreçlerine işareti bakımından bazı isimlendirmeler/lakaplar tenkit edilse de Enîs'in eseliyye bağlamında serrettiği yorumun isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.

¹²⁵ Aliyyü'l-Kârî, *el-Minebu'l-fikriyye*, 90-91; Mergîni, *Nücmü't-tavâli*, 164; Husarî, *Abkâmu kurâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 75-76; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/73; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 180.

¹²⁶ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 108.

¹²⁷ س, ص ve ز harflerinin telaffuzu esnasında ıslık (safîr) sesine benzer bir ses çıktığı için bunlar safîr harfleri diye isimlendirilmişlerdir. Safîr sıfatı, harfin kuvvetinin alametlerinden kabul edilmiştir. bk. Mekki, *er-Ri'âye*, 124.

¹²⁸ Rihvet sıfatı, telaffuz esnasında harfin sesinin (hapsolmayıp) akmasıdır. Sîbeveyhi'yi göre rihvet sıfatlı harfler şunlardır: "ه، ح، غ، خ، ش، ص، ض، ز، س، ظ، ث، ذ، ف" bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434-435.

¹²⁹ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 108. Sîbeveyhi *el-Kitâb* isimli eserinde Arap dilindeki asıl ve fer' harfleri, bunların mahreçlerini ve ardında da sıfatlarını işlemiştir. Sîbeveyhi kitabında hems, cehr, şiddet, rihvet, beyniyye, inhirâf, tekrîr, lîn, hâvî, itbâk ve infitâh sıfatlarına yer vermiş; bunlar arasında safîr'i zikretmemiştir. İbrahim Enîs, Sîbeveyhi'nin safîr sıfatını nerede kullandığına dair bir kaynak belirtmediği için onun bahsettiği bilgiye araştırma esnasında ulaşılamamıştır. Sîbeveyhi'nin harfler, onların mahreçleri ve sıfatlarıyla ilgili verdiği bilgiler için bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/431-436.

İbrahim Enîs, âlimlerin ذ, ث ve ظ harfleri için kullandığı liseviyye isimlendirmesini ise daha acayip ve daha tuhaf bulduğunu söylemiştir. O, söz konusu harflerin telaffuzunda dış etlerinin (lise) herhangi bir rolü bulunmamasına rağmen bunların lise'ye nispetle liseviyye diye isimlendirildiğini belirtmiştir. Enîs, hâlbuki âlimlerin ذ, ث ve ظ harflerinin -Sibeveyhi'nin anlattığı üzere- dil ucu ile seniyye dışlerinin uçlarının arasından çıktığına dikkat çekmiştir.¹³⁰ İbrahim Enîs'ten önce de bazı âlimler ذ, ث ve ظ harflerinin dış etlerinden (lise) çıktıkları için değil, bu harflerin mahrecinin dış etlerine yakın olması hasebiyle onların liseviyye lakabıyla isimlendirildiğine dikkat çekmişlerdir.¹³¹ Ancak yapılan açıklamada görüldüğü üzere onlar, ذ, ث ve ظ harflerinin liseviyye diye adlandırılmasını eleştirip başka bir lakap önermek yerine mezkûr harflerin niçin öyle lakaplandırıldığını yorumlamayı tercih etmişlerdir.

İbrâhim Enîs, *Kitâbü'l-'Ayn*'ın Halîl b. Ahmed'e nispeti hakkındaki şüphelere ve tartışmalara da işaret ederek harflerin lakapları olarak bilinen ıstılahların hicrî dördüncü asrın başlarında zuhur ettiğini iddia etmiştir.¹³² Enîs, *Kitâbü'l-'Ayn*'ın Halîl b. Ahmed'e nispeti hakkındaki İbn Cinnî'nin itirazlarına da temas etmiş ve onun Sîrâfî'den daha sonra yaşayıp onun şerhini gördüğü halde söz konusu ıstıhlara *Sırru smâti'l-i'râb*'ında yer vermediğini, hâlbuki Sîrâfî'nin eseliyye, nit'yye, şeceriyye ve leheviyye ıstılahlarını eserinde zikrettiğini belirtmiştir.¹³³ O, Sîrâfî'den bir müddet sonra yaşayan *el-Kitâb*'ın ikinci şârihi Rummânî'nin de bu ıstıhlara yer vermemesinin hayret verici bir durum olduğunu söylemiştir.¹³⁴

Görüldüğü üzere İbrahim Enîs, *Kitâbü'l-'Ayn*'ın Halîl b. Ahmed'e aidiyeti hususundaki şüphelerini dillendirmiş; buradan hareketle harflerin lakapları çerçevesinde nakledilen ıstılahların Halîl b. Ahmed'e nispetinin doğru olmadığını, aksi halde bunların yansımalarının Sibeveyhi'nin kelimasında da bulunması gerektiğini savunmuştur.¹³⁵ Enîs, Sîrâfî'nin harflerin lakapları çerçevesinde *Kitâbü'l-'Ayn*'da kaydedilen isimlendirmeleri de -öyle olmadığı halde- Halîl b. Ahmed'e nispet ederek aktarmış olabileceğini belirtmiştir.¹³⁶ Enîs bir taraftan *Kitâbü'l-'Ayn*'ın Halîl b. Ahmed'e aidiyetini sorgulamış, diğer yandan ise harflerin lakapları olarak meşhur olan ıstılahların Halîl b. Ahmed'e nispet edilerek yaygınlaşmasından Sîrâfî'yi sorumlu tutmuştur. Anlaşılan Enîs, lakaplar

¹³⁰ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 108-109; krş. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹³¹ Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukul*, 135; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 43; Cüraysî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 39; Mergîni, *Nücümü'l-tavâli*, 164; Husarî, *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 76; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/74; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savîyye*, 184.

¹³² Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 108-109.

¹³³ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 110. bk. Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 5/392.

¹³⁴ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 111.

¹³⁵ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 111.

¹³⁶ Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 110.

olarak bilinen isimlendirmelerin Halîl b. Ahmed'e nispetinin, Sîrâfî eliyle gerçekleştirildiğini ileriye sürmüştür.

İbrahim Enîs'in harflerin mahreçlerine tam olarak işaret etmesi bakımından birtakım lakapları sorunlu bulmasında haklı olduğu söylenebilir. Nitekim ondan önce de bazı âlimlerin birkaç lakabın mahreç-lakap ilişkisi bakımından uygun olmadığına işaret ettiği, ama onların bu konuda bir eleştiriden ziyade bilgi vermek suretiyle okuyucularını uyardıkları anlaşılmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere Enîs'in lakaplar çerçevesinde yaptığı bazı açıklamaların ise yerinde olmadığı görülmektedir. İbrahim Enîs'in, bize intikal eden haliyle *Kitâbü'l-'Ayn*'ın Halîl b. Ahmed'e ait olmadığı iddiası ise ayrıca araştırılması gereken bir meseledir. Halîl b. Ahmed'in öğrencisi olan Sîbeveyhi'nin bile lakaplar meselesine temas etmediği doğru olmakla birlikte bu durumu tek bir nedene, lakapların Halîl b. Ahmed'e ait olmamasına, bağlamanın yanıltıcı olabileceği aşikârdır. Zira bu yargı, Sîbeveyhi'nin hocasından aldığı her bilgiyi eserinde zikretmesi gerektiği şeklinde bir ön kabulü tevlit eder ki böyle bir zorunluluk bulunmamaktadır. Sîbeveyhi, Müberred ve İbn Cinnî gibi âlimlerin -yukarıda işaret edildiği üzere- harflerin mahreçte oluşmasına katkı sağlamaması nedeniyle bunları eserine almamış olması da ihtimal dâhilindedir. Söz konusu ulemanın eserlerinde harflerin lakaplarına yer vermemelerinin muhtemel başka sebepleri de olabilir. Kaldı ki daha sonraki dönemlerde de pek çok âlimin eserlerinde harflerin lakaplarından bahsetmediği müşahede edilmektedir. Bu nedenle İbrahim Enîs'in hem *Kitâbü'l-'Ayn*'ın Halîl b. Ahmed'e aidiyeti konusundaki şüphelerine hem de lakaplar sadedinde zikredilen ıstılahların Halîl b. Ahmed'e nispeti hususundaki itirazlarına ihtiyatla yaklaşmak uygun olacaktır.

Sonuç

Arap dilinde kullanılan harfler, dilbilim âlimlerince farklı açılardan incelenmiş; bu çerçevede çeşitli tasnifler ortaya çıkmıştır. Harflerin tasnif alanlarından biri de onların lakapları meselesi olmuştur. Harfler için lakaplar belirlenirken, aynı mahreçten veya yakın mahreçlerden çıkan harfler gruplandırılıp bunlara ortak bir isim takılmıştır. Anlatılanlar muvacehesinde harflerin lakaplarını belirleyen ilk âlim Halîl b. Ahmed'dir. O, mahreç birlikteliği ve/veya yakınlığı bakımından harfleri dokuz gruba ayırmış ve bunlardan her birine -lakap kelimesini kullanmaksızın- bir isim vermiştir. Halîl b. Ahmed, söz konusu dokuz grup içinden birisi için iki farklı isimlendirme yapmış, böylece lakapların sayısı dokuzdan on'a yükselmiştir.

Halîl b. Ahmed'den hemen sonra gelen Sîbeveyhi, Müberred ve İbn Cinnî gibi âlimler, eserlerinde harflerin lakapları meselesine yer vermemişlerdir. Bazı araştırmacıların da ifade ettiği üzere Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını şerh eden âlimlerden biri olan Sîrâfî'nin, *el-Kitâb* üzerine yazdığı

şerhte harflerin lakapları olarak bilinen isimlendirmeleri Halîl b. Ahmed'e nispet ederek nakletmesi, konunun diğer eserlere de geçmesine zemin hazırlamıştır. Ancak harflerin lakapları meselesinin tecvid ve kıraatle ilgili telifatta yaygın olarak görülmesinin Mekkî b. Ebû Tâlib'den sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Mekkî b Ebû Tâlib lakap kelimesini sıfat ile eş anlamlı olarak kullanmış, harflerin diğer sıfatlarını lakap kelimesiyle (elkâbü'l-hurûf şeklinde) ifade etmiş; ondan sonra da bu kullanım bir süre daha devam etmiştir. Âlimler çalışmalarında harflerin lakaplarını bazen “bu harfler şöyle isimlendirilir”, bazen de “söz konusu harfler böyle lakaplandırılır” ifadeleriyle aktarmışlardır.

Harflerin lakaplarına eserlerinde yer veren müelliflerin bir bölümü konuyu -Halîl b. Ahmed'in yaptığı gibi- harflerin mahreçlerini anlatırken; diğerleri ise -Mekkî'nin tercih ettiği üzere- harflerin sıfatlarını işlerken ele almışlardır. Bu durumun, lakaplar konusunun hem mahreçlerle hem de sıfatlarla irtibatlı olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili eserlerde yapılan açıklamalardan hareketle lakapları, harflerin mahreçlerine işaret eden sıfatlar şeklinde tanımlamak mümkün görünmektedir.

Genel manada sıfatların içinde yer alan lakapların, harflerin mahreçte oluşumuna katkı sağlamadığı bazı âlimler tarafından ifade edilmiştir. Kıraat ve tecvid ilmi alanında eser veren müelliflerin çoğu, harflerin pek çok sıfatı bulunduğu işaret etmekle birlikte çalışmalarında bunlardan sadece önemli olanlarına yer verebileceklerini belirtmişlerdir. Bu doğrultuda onların, harflerin doğru seslerinin oluşumunu tanımlamayan, harflerin mahreçte oluşumuna etki etmeyen lakaplar meselesine eserlerinde yer vermedikleri anlaşılmaktadır. Halîl b. Ahmed'den hemen sonra gelen bazı âlimlerin, eserlerinde harflerin lakaplarına yer vermemesini de aynı çerçevede değerlendirmek mümkün gözükmektedir.

Harflerin lakaplandırılmasında tercih edilen isimler konusunda ulemanın genel olarak Halîl b. Ahmed'e tâbî olduğu söylenebilir. Öyle ki eserlerinde lakaplar konusuna temas eden âlimlerin bir bölümünün, harflerin mahreçlerine delalet etmesi kapsamında seçilen bazı lakapların/kelimelerin durumu tam olarak ifade etmediğini belirtse de bunların yerine yeni bir lakap önermek yerine okuyucularını uyarmakla iktifa ettikleri müşahede edilmektedir. Hal böyle olunca âlimlerin bir taraftan genel olarak lakaplar ve bu meyanda kullanılan isimlendirmeler hususunda Halîl b. Ahmed'i takip ettiği; diğer yandan da Halîl b. Ahmed'e lakaplar üzerinden önemli bir eleştiri yöneltmedikleri görülmektedir. Bununla birlikte son dönem dilbilim araştırmacılarından İbrahim Enîs'in hem *Kitâbü'l-'Ayn*'in hem de harflerin lakapları çerçevesinde ortaya konan ıstılahların

Halîl b. Ahmed'e aidiyetini sorguladığı; ancak onun bu çerçevede ortaya koyduğu delillerin, söz konusu iddianın doğruluğunu ispatlamada yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Mustafa KILIÇ

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Akaslan, Yaşar. “Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 255-285.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Tecvîd-i Mâbir*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddîn Ali b. Sultân Muhammed. *el-Minebu'l-fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*. Thk. Üsâme 'Atâyâ. Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, 2012.
- Bulut, Ahmet. “Arap Dilinde Sesler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 331-356.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıhâb tâcü'l-luga ve sıbâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1990.
- Cüraysî, Muhammed Mekkî Nasr. *Nibâyetü'l-kavli'l-müfîd fî 'ilmi tecvîdi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Dağdeviren, Alican. “Kur'ân Kıraatinin Ana Dinamiği: Harfler”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 47-81.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman. *et-Tahdîd fî'l-itkân ve't-tecvîd*. Thk. Gânim Kaddûri Hamed. Ammân: Dâru Ammâr, 2000.
- Debreli Hoca, Abdülkerim b. İbrahim. *Mîzânü'l-hurûf ve şifâü'l-ebdân*. İstanbul: Hulûsî Efendi Matbaası, 1326/1908.
- Enîs, İbrahim. *el-Esvâtü'l-lugaviyye*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1975.
- Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye fî 'ilmi't-tecvîd = ed-Dekâiku'l-mubkeme fî şerhi'l-Mukaddime*. Nşr. Muhammed Sabbâğ. Dımaşk: Mektebetü'l-Gazzâlî, 1992.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Gülle, Sıtkı. *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*. İstanbul: Huzur Yayınları, 2005.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân b. Amr Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. Thk. Mehdî Mahzûmî, İbrahim Sâmerrâî. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemi li'l-Matbû'ât, 1988.
- Hamed, Gânim Kaddûri. *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2007.

Hamed, Gânim Kaddûri. *eş-Şerbu'l-vecîz ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Cidde: Ma'hedü'l-İmâm eş-Şâtıbî, 2009.

Hemedânî, Ebü'l-'Alâ Hasan b. Ahmed. *et-Tembîd fî ma'rifeti't-tecvîd*. Thk. Cemaleddin Muhammed Şerif, Mecdi Fethi Seyyid. Tanta/Mısır: Dâru's-Sahâbe li-t'Türâs, 2005.

Husarî, Mahmûd Halîl. *Abkâmu kirâati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Muhammad Talha Bilâl Minyâr. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1999.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Nşr. Emîn Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed Sâdık Ubeydî. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.

İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerbu'l-Mufassal*. Thk. İmîl Bedî' Yakûb. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr*. Thk. Ali Muhammed Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Âlemiyye, ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Tembîd fî ilmi't-tecvîd*. Thk. Gânim Kadûrî Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed. *Manzûmetü'l-Mukaddime fî mâ yecibü 'alâ kârî'l-Kur'âni en ya'lemeh*. Thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Cidde: Dâru Nûri'l-Mektebât, 2006.

Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okuma Kâideleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2007.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Leâlîü's-seniyye şerbu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye (Hidâyetü'l-mürâd ilâ şürûbi Metni İbni'l-Cezerî fî't-tecvîd içinde)*. Thk. Abdurrahîm et-Tarhûnî. Kahire: Dâru'l-Hadîs li'n-Neşr, 2008.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâât*. Thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. Medine-i Münevvere: Vizâratü's-Şüûni'l-İslâmiyye ve'd-Da've ve'l-İrşâd es-Su'ûdiyye, 1434.

Küçük, Cemil. "Kur'ân Harflerinin Mahreç ve Sıfatları -I-". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2014), 204-233.

- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed. *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâe ve tabkâki lafzi't-tilâve*. Thk. Ahmed Hasan Ferhat (Ammân: Dâru Ammâr, 1996).
- Mergînî, İbrahim b. Ahmed b. Süleyman. *Nücumü't-tavâli' ale'd-düreri'l-levâmi' fî asli mukri'î'l-imâm Nâfi'*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Mersafî, Abdülfettâh Seyyid Acemî. *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvidi kelâmi'l-Bârî*. Medine: Mektebetü Tay-yibe, 2005.
- Mevsilî, Ebû'l-Me'âlî b. Ebi'l-Ferec Fahreddîn. *ed-Dürri'l-mersûf fî vasfi mahârici'l-hurûf*. Thk. Gânim Kaddûri Hamed. *Mecelletü'l-Hikme* 25 (1423), 225-246.
- Mizzî, Ebû'l-Feth. *el-Füsûlü'l-müeyyed li'l-vüsûl ilâ şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Thk. Cemâl es-Seyyid Rifâ'î. Cîze/Mısır: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 2005.
- Murâdî, Hasan b. Kâsim. *el-Müfîd fî şerhi 'Umdeti'l-mecîd fi'n-naẓmi ve't-tecvîd*. Thk. Cemâl es-Seyyid Rufâ'î. Kahire: Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 2001.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umyr el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Muktedab*. Thk. Muhammed Abdülhâlîk Azîme. Kahire: Vizâratü'l-Evkâf, 1994.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-mubît = Kâmûsu'l-Mubît Tercümesi*. Yayına hazırlayan: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Önder, Mustafa Kemal. *Tecvîd İlminin Temel Kaynakları Bağlamında Harflerin Mahreç ve Sıfatları*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Saçaklızâde, Mehmed b. Ebûbekir Maraşî. *Cühdü'l-mukel*. Thk. Sâlim Kaddûri Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2008.
- Safâkusî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nüveyrî. *Tenbîhü'l-ğâfilîn ve irşâdü'l-câbilîn 'ammâ yeka'u lebhüm mine'l-batai hâle tilâvetihim li-Kitâbillâhi'l-mübîn* Nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. Tunus: Müessesetü Abdülkerîm b. Abdillâh, ts.
- Sâlih, Subhî. *Dirâsât fî fikhi'l-luga*. Lübnân: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2009.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârîsî. *el-Kitâb*. Tahkik ve şerh: Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü Hanci, 1982.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. Thk. Ahmed Hasan Mehdelî, Ali Seyyid Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

Taşköprüzâde, Ebü'l-Hayr 'İsamüddîn Ahmed Efendi. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Thk. Muhammed Seydî. Medine-i Münevvere: Vizâratü'ş-Şü'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1421.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabîyye*. Thk. Fahr Sâlih Kadâre. Amman: Dâru 'Ammâr, 2004.